

Lamed

List za radoznale

Izabrao i priredio Ivan L Ninić

Godina 11

Broj 6

Jun 2018

Ana Stjelja

Donme u putopisu „Pisma iz Soluna” Jelene J. Dimitrijević

Putopis „Pisma iz Soluna”, srpske književnice Jelen J. Dimitrijević, predstavlja svojevrsno zaveštanje srpskoj književnosti o događajima koji su se u ovom gradu odigrali početkom 20. veka. Ovaj putopis istovremeno predstavlja i zanimljivo, ali i dragoceno svedočanstvo jednog vremena. Grad u kome se dogodila ta čudesna revolucija koja je promenila mnogo toga a koja je našu književnicu podstakla na put, jeste Solun. Kao simbol multikulturalnosti, Solun je, čini se, delio sudbinu, čitavog Balkana, kao specifičnog kulturnog i civilizacijskog prostora unutar Evrope. Početkom 20. veka u evropskoj književnosti već je bila stvorena slika o Balkanu, koja iako nije bila jednoobrazna, u različitim književnostima imala je mnoge zajedničke crte.¹ Otkrivanje Balkana značilo je i potenciranje pitanje različitosti, odnosno prihvatanje drugog, što potvrđuje i putopis iz Soluna. Značajno je napomenuti da su svetski putnici, odnosno književnici putopisnog žanra, poput Jelene J. Dimitrijević, Osmansko carstvo, pa i Balkan kao njegov imanentni deo, posmatrali dvojako. Dakle, postojala su dva obrasca percepcije: aristokratski i buržuaski. Aristokratski obrazac je imao primat u 19. veku, a ništa manjim intenzitetom vladao i početkom 20. veka. Suštinski posmatrano, to je značilo da su obrazovaniji posmatrači Balkana, a

srpsku književnicu možemo svrstati među njih, koji su ostavljali pisane izveštaje o svojim utiscima, izražavali divljenje prema Turcima, njihovoj strpljivosti, disciplini, trezvenosti, hrabrosti, poštenju i skromnosti. Dakle, opšti stav je bio da su uprkos haremima, janičarima i sarajima, ova rasa i ova vlast i dalje bili tako moćni na Orijentu.²

Kod različitih putopisaca možemo videti slično viđenje jednog istog prostora iz razloga što putopis nastoji da što verodostojnije oslika stvarnost. Tako je Solun početkom 20. veka predstavljao apoteozu otomanske državne ideologije sa svojim raznolikim stanovništvom, počevši od Turaka, Grka, Bugara, Levantinaca, Franaka, Vlaha, a naročito sefardskih Jevreja koji su činili polovinu stanovništva.

Jelena J. Dimitrijević je upravo sefardskim Jevrejima posvetila posebnu pažnju u svojim pismima iz Soluna. Oni su Solun nazivali *Malka Izrael*, odnosno *Kraljica Izraela*, kao i zajednicom preobraćenika, raznolikim narodima od kojih su mnogi nestali u bespućima istorije, okupljenim oko velike luke na obalama Termajskog zaliva.³ Istorijski posmatrano, nakon proterivanja iz Španije u 15. veku, veliki broj sefardskih Jevreja je došao u Grčku, prvenstveno se nastanivši u Solunu.⁴ Ta novopridošla zajednica sefardskih Jevreja je ubrzo potisnula već prisutnu zajednicu takozvanih grčkih Jevreja koji su bili poznati kao romanoti. Oni su činili prvobitnu zajednicu koja se vremenom utopila u druge jevrejske zajednice koje su u određenim istorijskim razdobljima preuzimale primat. Među sefardskim Jevrejima se kao poseban fenomen izdvajaju *marani* ili pokatoličeni Sefardi.⁵ Dolaskom na prostor Grčke, iberijski Jevreji, sa sobom su doneli svoju kulturu, običaje i jezik, vrlo brzo ih nametnuvši već postojećoj jevrejskoj zajednici. Tako je ladino, jezik sefardskih Jevreja, postao prihvaćen kao jezik grčke jevrejske zajednice.

Početak 20. veka, u Solunu je bilo pedeset sinagoga, dvadeset jevrejskih škola, veliki broj jevrejskih institucija, a takođe, ovaj grad je bio i vodeći centar Evrope za izučavanje Tore.⁶

U takvoj društvenoj, kulturnoj i socijalnoj klimi, na početku 20. veka, dešavala se jedna zanimljiva transformacija. Jevrejke koje su primile islam utrle su put ženskoj emancipaciji. Tim preobraćenicama, odnosno islamiziranim Jevrejicama koje su se nazivale *donme* (na turskom jeziku *dönme*, u značenju preobraćenje, promena), Jelena J. Dimitrijević je posvetila jedno poglavlje svog putopisa iz Soluna. U sedmom pismu Jelena ovako piše svojoj prijateljici, francuskinji Lujzi Jakšić: *Mila moja Lujza! Niko me ovde nije tako zainteresovao, kako su te jadne Donme. Na ljude ne viču, naprotiv, hvale ih; ali na žene. Svi na njih viču, i njih grde; mnogi njima prete, jer svaku versku pa i društvenu krivicu na njih bacaju. Ako su neke žene mnogo razvijene: Donme su: ako se nežno pogledaju s ljudima: Donme su; ako se rekne da su neke nosile barjačiće i vikale živela sloboda: to su bile Donme: ako se šetaju noću Molosom: Donme; ako su bile kod bejaz-kule i gledale noćna veselja kroz plot. Donme; ako zadignu čaršaf toliko da im se vidi svileni žipon visoko: Donme, ako ga, kad ga zadignu zategnu pozadi: Donme; ako im je peče tanka paučina: Donme; ako ga ne spusti kad prođu pored čoveka: Donme, pa čak ako su pred veče negde prozori širom otvoreni: ovde su Donme: ako su negde vrata na kući otvorena: tu sede Donme.*⁷ Sasvim je razumljivo što su upravo donme, kao simbol preobražaja i sveopšte slobode, okupirale pažnju Jelene Dimitrijević. Iako ranije nije imala prilike da upozna donme, niti su se one nalazile među njenim brojnim turskim prijateljicama, Jelena je iz svoje radoznalosti, vođena istraživačkim duhom, uspeła da ih pronade i da se upozna s njihovim načinom života. Iz njenog neposrednog iskustva saznajemo kakve su donme, odnosno „nove”, preobraćene žene: *Donme! Fizički liče na Jevrejke, a i moralnih osobina sasvim su jevrejskih. Ili, bolje da kažem, ništa nemaju turskih žena: mnogo govore, viču kad govore, i upadaju jedna drugoj u reč, radoznale su, i tu radoznalost neće ili ne umeju da prikriju... Donme se ne mogu izmeniti pošto brakove sklapaju između sebe: Osmanlije se njima ne žene. Umiru mnogo od jektike, zato što se uzimaju rod. Obrazovanije su od Osmanlika, jer njih roditelji daju u hrišćanske škole. Njih više nigde nema, samo u Solunu. Dele se na dve sekte. Idu u džamiju, ali ne klanjaju. Njihove su molitve sakrivene, vrše ih tajno. Pa ipak, iako ne klanjaju sebe nazivaju Osmanlijama: a mi im u oči ne kažemo Donme, jer to je ime za njih uvredljivo, nego: nove Osmanlije...*⁸

Istorijski posmatrano, pojam donme se odnosio na jevrejsku versku sektu čiji je osnivač bio Sabataj Cevi ili Sevi (1626-1676), poreklom iz Smirne. Ovaj lažni mesija, kako su ga mnogi rabini prozvali, bio je pripadnik sefardskih Jevreja i poklonik kabalističkog učenja. Pre svega se zanimao za kabalnu i misticizam, i bio pod uticajem duhovne misli rabina i utemeljivača moderne kabale Isaka Lurije (1574-1572). Za vrlo kratko vreme, on je uspeo da se svojim idejama nametne ne samo Jevrejima već i hrišćanima i muslimanima. Stekao je vatrene poštovaloce i učenike, pre svega zahvaljujući svojoj neverovatnoj harizmi. Važio je za neobičnog čoveka, te su čak i njegovi tadašnji protivnici morali da priznaju kako su svi oni koji su dolazili u kontakt s njim u potpunosti bili očarani njegovom moći kojom je privlačio ljude.⁹ Cilj mu je bio da stekne što više poklonika među Jevrejima, u čemu je i uspeo. Cevi je bio proteran iz Soluna nakon što je organizovao skaradan obred u kome je sebe predstavio kao mladoženju a Toru kao mladu. Nakon što su ga rabini proterali iz jevrejske zajednice, on je nastavio sa nastranim ponašanjem.¹⁰

Međutim, ključni događaj za Cevija je bio trenutak kada ga je osmanska vlast uhapsila i odvela na dvor kod sultana Mehmeda IV. Rezultat tog hapšenja je i njegovo preobraćenje u islam. On je tim svojim postupkom promenio tok ne samo svog naroda i njegove vere, već je čitavom svetu ponudio nešto što je do tada bilo nemoguće a to je da su Jevreji preobraćeni u islam. Tako su nastale donme, odnosno preobraćenici. Njihovu sudbinu su svakako kreirale i društvene okolnosti u okviru Osmanskog carstva, pre svega u Solunu gde su uglavnom živeli. Tu su sudbinu delile i žene o kojima Jelena pripoveda i koje u svom putopisu pokušava da nam približi. Posvetivši pažnju donmama i prenoseći utiske o njihovom viđenju „novog”, Jelena nanovo u svoj epistolarno-putopisni tekst uvodi feministički diskurs. Poput putopisa iz Niša u kome sagledava život Turkinja u haremima, u putopisu iz Soluna istražuje život žena u Solunu nakon Mladoturske revolucije, odnosno nakon velikih promena. Za nju su *donme* bile heroine borbe za slobodu i ljudska prava, naročito prava žena. One su bile prve koje su raskrstile sa haremskom tradicijom tako što su skinule veo. Svakako da je njena prednost bila to što je nekim događajima od istorijskog značaja i sama prisustvovala, te se njeno pisanje prevashodno temelji na neposrednom iskustvu, nezavisnom od vladajućih političkih ili društvenih stavova. Jedna od donmi koju je Jelena među prvima upoznala u Solunu, u svojoj rečenici upućenoj književnici, sažela je svu suštinu koju su promene donele ženama tog prostora:

Ako ovde tražite dušu turskih žena, naći ćete je, ali je nećete poznati – nova je.¹¹

Koliko je Solun tih meseca bio mesto od važnosti, a događanja u njemu presudna za evropsku istoriju govore i ovi redovi: *Od svog postanka, Solun nikad nije bio ovo što je ovih dana: najveseliji grad na svetu, kolevka slobode narodima Imperije, nova Meka muslimanima. U nj dolaze ne da se poklone nekom muslimanskom svetitelju, no živoj svetiteljici - Slobodi.*¹² Jelena nije krila svoje oduševljenje zbog dolaska u Solun, grad u kome se događalo nešto što ona nipošto nije želela da propusti. Stoga i ne čudi što je imala velika očekivanja od ovog putovanja, a naročito od događaja koja su imala vrlo važnu društveno-političku osnovu koja su se pre svega odnosila na civilizacijski preobražaj koji su doživele žene Soluna, a koji su predvodile *donme*.

LITERTURA

Dimitrijević J. Jelena, *Pisma iz Soluna*, Loznica, 2008.

Ehrlich Mark Avrum, *Encyclopedia of the Jewish Diaspora: Origins, Experiences, and Culture*, Volume, California, 2009.

Sofija Živković: *Gde su ključevi našeg doma*, (ur.)

Stanimir Saša Ristić, *Jevrejski pregled*, god. XXI, br. 1, jan/tevet/ševat 2012, Savez jevrejskih opština, Beograd, str. 13.

Todorova Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 2006.

Zinberg Israel, *A history of Jewish Literature. The Jewish Center of Culture in the Ottoman Empire*, New York, 1974.

Zohar Zion, *Sephardic and Mizrahi Jewry: from the Golden Age of Spain to modern times*, New York, 2005.

¹ Ibid. , str. 234.

² Marija Todorova: *Imaginarni Balkan*, Beograd, 2006, str. 224.

³ Jelena Dimitrijević: *Pisma iz Soluna*, Loznica, 2008, str. 107.

⁴ Mark Avrum Ehrlich: *Encyclopedia of the Jewish Diaspora: Origins, Experiences, and Culture*, Volume, California, 2009, str. 856.

⁵ Sofija Živković: *Gde su ključevi našeg doma*, (ur.) Stanimir Saša Ristić, *Jevrejski pregled*, god. XXI, br. 1, jan/tevet/ševat 2012, Savez jevrejskih opština, Beograd, str. 13.

⁶ Mark Avrum Ehrlich: *Encyclopedia of the Jewish Diaspora: Origins, Experiences, and Culture*, Volume, California, 2009, str. 856.

⁷ Jelena Dimitrijević: *Pisma iz Soluna*, Loznica, 2008, str. 59.

⁸ Ibid. , str. 60.

⁹ Israel Zinberg: *A history of Jewish Literature. The Jewish Center of Culture in the Ottoman Empire*, New York, 1974, str. 137.

¹⁰ Zion Zohar: *Sephardic and Mizrahi Jewry: from the Golden Age of Spain to modern times*, New York, 2005, str. 158.

¹¹ Jelena J. Dimitrijević: *Pisma iz Soluna*, Loznica, 2008, str. 60.

¹² Ibid., str. 23.

Karpos, 2008.

Jelena Dimitrijević

Branka Džidić

Na izvorištu Osnivanje Jevrejskog istorijskog muzeja Saveza jevrejskih opština

Prvu godinu posle završetka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji obeležilo je formiranje upravnih tela Saveza, Izvršnog i Glavnog odbora i obrazovanje sekcija. Slični poslovi obavljani su i u drugim jevrejskim zajednicama u zemljama Evrope koje su takođe sistematično uništavane, i imale su uglavnom sličnu sudbinu. Već u avgustu 1945. obrazovane su socijalno-kulturna, pravna i finansijsko-administrativna sekcija što je omogućilo stabilne aktivnosti Saveza¹ Na sastanku Izvršnog obora u avgustu 1945. saopšteno je da Savez radi na obnavljanju svojih pravila i ukazano je na potrebu prikupljanja podataka o Jevrejima – borcima NOB. Na tom sastanku doneta je odluka da Bitolj i Skoplje, čije je jevrejsko stanovništvo gotovo u potpunosti stradalo, prikupe podatke o imovini opljačkanoj od strane okupatora kako bi se izvršio povraćaj te imovine.² Cirkular o prikupljanju materijala o učešću Jevreja u NOB, kao i svedočenja o ratnim zločinima upućen je svim jevrejskim opštinama, a takođe i cirkular o religioznom životu, veronaučnoj nastavi i povraćaju opštinske imovine. Članovi IO su obavesteni da je Svetski jevrejski kongres 1. maja 1946. osnovao specijalnu instituciju nazvanu «Jevrejska istorijska komisija SJK» čiji zadatak je bio *prikupljanje materijala o*

¹ JIM, Tzv. Pererina arhiva, paketi 2 i 3, privremena kut. 781, Sastanak od 11. avgusta 1945. i obrazovanje glavnog odbora Izvršnog odbora SJOJ sa 11 članova.

² JIM, isto, Sednica (3) IO Saveza od 30. oktobra 1945.

nacističkim zločinima nad Jevrejima. Paralelno je (ustanova) *Conference of Jewish Relations*, iz Njujorka, uputila cirkular Savezu da je u sporazumu sa Americain Jewish Joint Distribution Committee (JOINT) ustanovila komisiju za ponovno uspostavljanje jevrejskih kulturnih vrednosti u Evropi, sastavljenu od jevrejskih naučnika u Americi. Zadatak joj je bio da radi na spasavanju i ponovnom sakupljanju jevrejskog kulturnog blaga, da ponovo uspostavi jevrejski kulturni život i kulturne ustanove u posleratnoj Evropi.³

Kao odgovor na unutrašnje potrebe jugoslovenske jevrejske zajednice i na preporuke visokih jevrejskih svetskih i evropskih organizacija, dr Albert Vajs je u januaru 1947. godine predložio Izvršnom odboru da *bi trebalo, u okviru Saveza, osnovati jedan centralni arhiv* u kojem bi bili sačuvani malobrojni istorijski dokumenti koji su spaseni posle ovog rata, a koji se nalaze rasuti po arhivima naših opština.⁴ Te godine Savez dobija dopis Svetskog jevrejskog kongresa kojim se od njega traži da načini izveštaj o životu, kulturnim ustanovama i drugim delatnostima naše zajednice kako bi se, na osnovu toga, mogla dobiti izvesna materijalna pomoć za unapređenje ovih institucija, kao i u drugim zemljama u Evropi.

Treba napomenuti da se u više navrata, u predratnom periodu, pominje potreba za osnivanjem jevrejskog muzeja sa arhivom. Prvi put je to učinjeno na predavanju profesora dr Tihomira Đorđevića u novembru 1923. godine u sali «Oneg Šabata», u Jevrejskoj ulici na Dorćolu, o «Jevrejima u vreme kneza Miloša», kada je "uvaženi profesor dao inicijativu za osnivanje Jevrejskog muzeja u Beogradu"⁵. Drugi put je o tome bilo reči u tekstu pod naslovom «Pitanje osnutka jevrejskog muzeja»⁶, objavljenom u *Jevrejskom glas*u, 1928. godine. Isto tako spomenuta je potreba osnivanja »jednog zemaljskog jevrejskog muzeja u Beogradu« na sednici Izvršnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština održanoj 3. marta 1932. godine, kada se ovo pitanje »ostavlja za docnija vremena«.

Prilikom zvanične posete delegacije Saveza Moši Pijade, potpredsedniku Skupštine FNRJ 1948, zaključeno je da se pokrene, kao zvanični organ Saveza, informativno glasilo - budući *Bilten*, i tada je saopštena odluka o stvaranju centralnog (jevrejskog) muzeja i arhiva u Beogradu u kojem bi se sakupljao

³ JIM, Sednica IO od 23. juna 1946.

⁴ JIM, XIII sednica IO od 12. januara 1947.

⁵ *Jevrejski glasnik*, Beograd, br. 1 od 17. decembra 1923. *Menora*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2009.

⁶ *Jevrejski glas*, Sarajevo, br. 12/13, str. 8/9, 4. 4. 1928.

materijal o učešću Jeverja u NOB i o vezama koje Savez održava sa drugim jevrejskim organizacijama u svetu.⁷

Osnivanje muzeja veže se uz osnivanje Pravnog odsjeka u Zagrebu od strane SJOJ pri kojem je formiran *Muzealno – historijski sektor*, 1947. godine. Za poslove Pravnog odsjeka i Muzealno-historijskog sektora bio je zadužen dr Hinko Gelb koji je zvanično angažovan kao službenik Saveza od 1. januara 1948. godine.⁸

U izveštaju o radu ovog sektora za 1949. godinu kaže se da se u godini 1948. rad *Muzealno – historijskog sektora* ograničavao na kratke historijske podatke o pojedinim opštinama, na pregled matičnih knjiga i na kratke opise i prepise interesantnih uredaba i naredaba koje su se ticale Jevreja Jugoslavije u prošlosti, a već su u 1949. prikupljena historijska dokumenta, knjige i časopisi i „osnovana skromna fototeka“.

U toj 1949. godini, do kraja novembra, u našoj zemlji pretače da radi JOINT, a *Autonomni odbor za pomoć*⁹ postaje posebno telo.¹⁰ Iz Jugoslavije je otputovao predstavnik JOINT-a dr Frederick White.¹¹ Pokrenuto je informativno glasilo *Bilten* koji je izlazio jedanput mesečno, šapirografiran na 4 do 6 strana. U JIM-u se nalaze ukoričeni primerci «Biltena» od prvog broja iz 1950.

U okviru svečanosti osvećenja (pet) spomenika jevrejskim žrtvama fašizma u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Novom Sadu i Đakovu 1952, otvoreno je Muzejsko-istorijsko odeljenje u Beogradu u kome su izložena istorijska dokumenta, slike i razni istorijski materijal iz davne i skore prošlosti Jevreja u Jugoslaviji.¹² Izvršni odbor Saveza uvideo je potrebu

⁷ Sastanak IO Saveza od 22. januar 1948

⁸ Ranije je bio prijavljen u Zagrebu kod Predstavništva Autonomnog odbora za pomoć

⁹Autonomni odbor za pomoć je autonomno telo u okviru Saveza jevrejskih veroispovednih opština, sa zadatkom da organizuje pomoć nastradalom jevrejskom življu; da vrši službu pomaganja jevrejske pomoćne organizacije JOINT.

¹⁰ Sednica IO Saveza od 18. decembra 1949.

¹¹ U hotelu «Mažestik» u Beogradu priredena oproštajna večera 26. februara 1950, a dr Vajsa i dr White-a primio je predsednik Jugoslavije JB Tito. Istog dana dr Ivan Ribar predao je g. White-u odlikovanje «Jugoslovenska zastava» trećeg reda

¹²JIM, raspis SJVO FNRJ, br. 343/52, Beograd, 27. februar 1952.

¹³JIM, sednici IO od 19. decembra 1952

obrazovanja ovakvog Muzejsko-istorijskog odeljenja u Beogradu pri samom Savezu, pod rukovodstvom člana IO dr Andrije Gamsa, „pored postojanja Muzejsko-istorijskog odsjeka u Zagrebu, kojim tako uspešno upravlja drug Hinko Gelb, rukovodilac našeg Pravnog odsjeka...» Svečanosti u Beogradu povodom osvećenja spomenika organizovane su od 3. do 8. septembra 1952. Glavna aktivnost u subotu, 6. septembra bila je *Svečano otvaranje muzeja*, u Jevrejskom domu, ulica 7. jula br.71, prizemlje desno, u 16 časova.

Posle završenih 4. i 5. *Alije* (organizavano iseljenje Jevreja u državu Izrael) 1951. i 1952. godine, zbog smanjene brojnosti jugoslovenskog jevrejskog stanovništva i iz razloga štednje i koncentrisanja poslova, Izvršni odbor Saveza, na sednici od 19. decembra 1952, donosi odluku o ukidanju Pravnog odsjeka u Zagrebu »jer ne postoji više neophodna potreba za odvojeni rad«.¹³ Dotadašnje akcije uprave Saveza i Pravnog odsjeka donele su krupne rezultate: pronađeni su dokumenti, razne knjige i slike od izvanredne istorijske vrednosti koje prikazuju život i delovanje (jevrejske) zajednice u prošlosti. Poslovanje je preneto u centralni ured Saveza u Beogradu.¹⁴ Za primopredaju su bili zaduženi sekretar Saveza prof. Solomon Kalderon i predavalac arhivske građe dr Hinko Gelb.¹⁵

Zanimljivo je da je na zajedničkoj sjednici IO Saveza i Autonomnog odbora za pomoć održanoj 1. jula 1953. u Beogradu, pod predsedništvom dr Alberta Vajsa, u 7. tački zapisano da je Jevrejska opština iz Zagreba obavestila Savez da je obrazovala odbor od četvorice članova opštinske uprave koji će voditi nadzor nad Muzealno-istorijskim odsjekom do kraja jula, a posle tog vremena će isti kreirati muzej pri samoj Jevrejskoj opštini u Zagrebu. Do toga, nažalost, nije došlo zbog nedostatka novaca jer JOINT finansijski nije pomagao muzejsku delatnost, a verovatno i iz drugih razloga.

Rad u istorijsko-muzejskom odeljenju u Beogradu od 1953. godine dobio je nove oblike. Dok je do tada

¹⁴ JIM, M-1347/52

¹⁵ JIM, Punomoć Saveza JVO FNRJ u Beogradu od 13. maja 1953, broj 973, Zapisnika sastavljenog u kancelariji (uredovnici) Muzealno-historijskog odsjeka Saveza jevrejskih veroispovednih opština FNRJ u Zagrebu u predmetu primopredaje muzealno historijskog materijala. Tada je konstantovano da je Muzealno-historijski odsjek u Zagrebu kreiran kao posebni odsjek nezavisan od Pravnog odjela u januaru 1951 pozivom na dopis Saveza JVO od 7. 12. 1950...br. 234/51 kojim je saopšteno drugu Gelbu da mu je povjereno rukovodstvo toga odsjeka.

u nekim periodima bio povremen, od tada se počelo raditi sistematski i stalno. Program rada postao je veoma raznorodan i sadržavao je više aktivnosti:

1. SABIRANJE (dokumentacije) koje se kreće u četiri osnovna smera i obuhvata kulturno-istorijski razvoj Jevreja u Jugoslaviji, njihovu materijalnu proizvodnju, socijalne odnose i folklor. Objekti sabiranja su dokumenta, fotografije i predmeti koji mogu da posluže za dokumentaciju gornjeg;

2. REGISTRACIJU istorijsko-muzejskog materijala jevrejskog značaja koji se nalazi van istorijsko-muzejskog odeljenja Saveza, tj. u sklopu drugih muzejskih i ostalih zbirki i kod privatnih lica;

3. SREĐIVANJE sakupljenog materijala i to:

- zavođenje u glavnu matičnu knjigu,
- obrazovanje kartoteke po azbučnom redu i predmetu,
- klasifikacija materijala;

4. OBRADU i to:

- pojedinih dokumenata i
- pojedinih poglavlja iz postojećeg materijala;

5. TEMATSKE IZLOŽBE od kojih je jedna održana 1952, a druga 1953, dok se pripremao i materijal za izložbu «Jevreji u Srbiji»;

6. SARADNJU SA ARHIVIMA I MUZEJIMA U ZEMLJI - do tada je ta saradnja ostvarena sa Vojnim muzejom u Beogradu, Vojno-istoriskim institutom, Narodnim muzejom, Muzejom grada Beograda, Državnim arhivom Srbije i Saveznim arhivom, Istorijskim odeljenjem CKSKJ i drugima;

7. VEZE SA INOSTRANSTVOM su uspostavljene uglavnom tamo gde postoji interes za razmenom materijala ili sa ustanovama koje od nas traže materijal. To su Memorijalni muzej Jad Vašem, ustanova u Jerusalimu za čuvanje uspomene na stradanje i junaštvo Jevreja, ZVI institut u Jerusalimu koji se bavi istorijom jevrejskih opština Bliskog istoka do 1914. godine, Muzej jevrejske umetnosti u Parizu (MUSEE d'ART JUIF), Jevrejski muzej u Londonu (JEWISH MUSEUM)... i dr.

Kancelarija Saveza je Jevrejskim opštinama upućivala brojne dopise o radu Muzeja. U raspisu br. 2641 iz 1958. predlagalo se da svaka jevrejska opština odredi jednog svog člana koji bi se isključivo (i volonterski) bavio poslom prikupljanja istorijsko-muzejskog materijala i bio u vezi sa istorijsko-muzejskim odeljenjem a sastojala bi se u:

a) prikupljanju istorijske građe (dokumenata u vezi istorije opština, biografija značajnih opštinarara, razvoj rada pojedinih sekcija u opštinama, statuti raznih organizacija, proglosti, obaveštenja. Registrovani su arhitektonski objekti vezani za život opštine, vršeno fotografisanje sinagoga, grobalja, pojedinih važnijih

spomenika na grobljima, tu je spadalo i registrovanje umetničkih slika i skulptura);

b) prikupljanju religioznih i svetovnih predmeta (beleženje svakog predmeta koji je vezan za jevrejsku tradiciju i nosi pečat jevrejskog umetnika ili zanatlije. Ukoliko se nije mogao dobiti ili kupiti takav predmet, bilo je potrebno registrovati ga i fotografisati);

c) prikupljanju podataka o žrtvama rata i o učešću Jevreja u NOR-u u borbi protiv okupatora, o životu i radu Jevreja pod okupacijom i stradanjima u logorima;

d) te sakupljanje podataka iz perioda obnove rada opština.¹⁶

Savez je i u narednim godinama uložio velike napore na obogaćivanju muzejskog materijala i arhive¹⁷, te su iz faze intenzivnog prikupljanja stvoreni uslovi da se intenzivnije radi na njegovoj obradi i prezentaciji široj javnosti.

U okviru proslave 40. godišnjice postojanja Saveza otvorena je prva stalna muzejska postavka 26. decembra 1959. koja se sastojala iz 4 odeljenja: arheološkog, odeljenje o životu i radu opština, odeljenje o tradiciji, religiji i folkloru i o jevrejskim borcima i žrtvama Dugog svetskog rata¹⁸. Muzej je otvorio rukovodilac Komisije za kulturu i Istorijskog odeljenja dr Zdenko Levental. Zvanično otvaranje bilo je 19. maja u prostorijama zgrade u Ulici 7. jula 71.¹⁹

Preseljenje Muzeja u još neadaptirane prostorije u ulici 7. jula 71a, u kojima se i danas nalazi, izvršeno je krajem 1965.²⁰ Nova stalna postavka otvorena je 7. oktobra 1969. u okviru proslave 50. godišnjice osnivanja Saveza i ona prikazuje istoriju Jevreja od rimskog doba do obnavljanja rada opština i Saveza posle Drugog svetskog rata.

Rad Jevrejskog istorijskog muzeja je od tog vremena na svim planovima povećan. Osim muzejskih zbirki, koje se mogu podeliti u 5 većih celina: judaika, umetnička zbirka, kulturno-istorijska, istorijska-holokaust zbirka, te arheološka, JIM ima i srazmerno veliki arhiv od oko 900 dužnih metara građe. Građa je vezana za život i rad Saveza i jevrejskih

¹⁶ JIM, Raspis svim JO od 2. jula 1958, br. 2641, Beograd

¹⁷ JIM, K-4 /1769/60, Izveštaj Vidosave Nedomački o radu Jevrejskog istorijskog muzeja /za Konferenciju jevrejskih opština/ 1960.

¹⁸ JIM, *Jevreski pregled*, broj 1-2, januar-februar 1960, str. 19. "Otvaranje muzeja Saveza jevrejskih opština".

¹⁹ JIM, *Jevreski pregled*, avgust – septembar 1960, br. 8-9, str. 5; K-4/1803 /60.

²⁰ Usvojen je Projekt za adaptacione radove u Muzeju i za opremu nove izložbene postavke koji je izradio arh. Milan Bojer, februara 1966. godine.

opština bivše Jugoslavije pre i posle Drugog svetskog rata. U Muzeju se čuvaju, nažalost, fragmenti predratne jevrejske štampe, antisemitska dokumentacija, građa iz oblasti umetnosti i kulture, te bogata dokumentacija o stradanju Jevreja za vreme Holokausta. Takođe se čuvaju, obrađuju i daju na korišćenje dokumenti o značajnim članovima zajednice, a posebno je obimna građa rada Saveza jevrejskih zajednica Jugoslavije od 1944. do ovog poslednjeg rata 1991. godine. Koristi se i muzejska hemeroteca, kao i dve značajne baze podataka: Jevrejske matične knjige (za Beograd) i baza žrtava Holokausta za teritoriju cele bivše Jugoslavije. U muzeju se čuva jedan broj ličnih fondova i legata umrlih članova zajednice. Muzej je dobio i depo koji je svečano otvoren 2001. godine. Vrlo je veliki broj studijskih i umetničkih izložbi (do danas skoro 70) koje je priredio JIM, a veoma je značajna i njegova izdavačka delatnost. Već 1952. objavljena je tzv. *crna knjiga - Zločini okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, o stradanju Jevreja sa prostora bivše Jugoslavije. Savez je od 1954. do 1970. bio izdavač *Jevrejskog almanaha*, izašlo je 8 brojeva (i jubilarni broj 2000). Muzej Saveza je izdavač *Zbornika* – studija, arhivske i memoarske građe o Jevrejima Jugoslavije, kojih je od 1971. do 2015. objavljeno deset. Ne zaboravljamo izdanje *Sećanje Jevreja na logor Jasenovac*, zbornik tekstova o tom strašnom mestu stradanja, ni dr Jašu Romana i njegovu knjigu koju je Savez objavio 1980. *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, na koju se često oslanjamo. Za kraj ovog kratkog teksta o istorijatu Jevrejskog istorijskog muzeja napomenula bih da imamo veoma korisnu bibliotečnu zbirku knjiga na jevrejske teme autora iz celog sveta.

Na izvoristu

Posle sastanaka od 5 i 6 juna 2017. sa dr Katjom Šmid, post. doc. na Hebrejskom univerzitetu u Jerusalimu, dr Johai Ben-Gedaljom iz Nacionalne biblioteke Izraela, Robin Nobel, višim menadžerom za grantove Rotšild fondacije, i Keron Sethil, programskim menadžerom za Evropu pri Nacionalnoj biblioteci Izraela dogovoreno je da JIM prihvati poziv za saradnju u projektu pod nazivom "At the Source". Projekat "At the Source" se tiče obuke i razvoja zaposlenih arhivista i bibliotekara koji rade sa jevrejskim zbirkama. Planirano je da se seminar za obuku održi u Beogradu, u oktobru mesecu, a nakon toga u Izraelu. Takođe je poslat i upitnik o stanju arhivske gradje, koji je Jevrejski istorijski muzej popunio i dostavio dr Šmid.

Razgovarajući o problemima sređivanja arhivske građe Jevrejskog istorijskog muzeja i pravljenja sveobuhvatnog kataloga, naglašeno je da Jevrejski istorijski muzej nema dovoljan broj arhivista, ni sredstava kako bi kontinuirano radio na sređivanju arhivske građe. R. Nobel i K. Sethil, su predložile da Jevrejski istorijski muzej aplicira u julu 2017. kod Rotšild fondacije za sredstva koja bi bila koršćena za izradu kataloga arhivske dokumentacije, sa napomenom da se u projekat uključe spoljni saradnici koji bi naredne 3 godine radili na ovom poslu.

Izraženo je obostrano zadovoljstvo posetom i mogućnošću za ovakvom saradnjom.

Seminar u Beogradu počeo je 30. oktobra 2017. i trajao do 3. novembra²¹. Kod nas u Jevrejskom istorijskom muzeju seminaristi su bili 1. novembra.

Osnovno pitanje nametnulo se samo: šta ću im pokazati da dobiju najpotpuniju sliku o arhivskoj građi u JIM-u, a sve u trajanju od sat i po vremena. Da li razgovarati o onome što smo uradili ili raspravljati o onome što bi trebalo da se uradi. Odlučila sam se za sledeće. Postavljala sam pitanja i odgovarala:

- *Kako se dolazilo do arhivskog materijala koji sada predstavlja arhiv JIM-a?*

Arhivska građa nastajala je radom Saveza i jevrejskih opština. Međutim, ratna zbivanja 1941-45. su do te mere uništile jevrejsku baštinu da su pokloni često predstavljali dragocenu vezu sa predratnim jevrejstvom. Neobična je bila odgovornost i pažnja pojedinaca, bili oni članovi ili prijatelji naše organizacije, kada su bili u pitanju pokloni arhivskog materijala. Do građe smo dolazili i prepisivanjem tekstova o Jevrejima u srodnim ustanovama, ponekad smo vrednu građu dobijali kupovinom. Ne bi trebalo zaboraviti napore i delovanje dr Hinka Gelba, iz Zagreba, ili H. Dijamanta, iz Subotice, koji su sakupljali svedočanstva o delovanju jugoslovenskih Jevreja pre Holokausta

Arhivska građa koja bi svedočila o životu jevrejske zajednice od njenog postojanja do Drugog svetskog rata jednostavno je, kako smo dugo mislili, bila nestala. Smatrano je da je uništena a onda se saznalo da se arhivski materijal nekih većih jevrejskih opština nalazi među trofejnim zbirkama Ruskog državnog vojnog arhiva u Moskvi. Deo građe se nalazi i u Lavovu.

U knjizi *Dokumenti iz istorije i kulture Jevreja u zbirkama* napred navedenog arhiva, objavljenoj u

²¹ Drugi deo seminara održan je u Jerusalimu od 8. do 12. januara 2018. Predstavnik JIM-a bio je istoričar Bojan Zorić.

Moskvi 2005, nabrojani su sledeći fondovi: Crkveno-školska jevrejska opština Beograd, 1866-1941; Velika loža jevrejske Bnei-Brit organizacije u Jugoslaviji i Grčkoj sa sestriškim ložama, 1912-1940; Odbor za pomoć židovskim izbeglicama, Zagreb, 1933-1941; Jevrejska opština Dubrovnik (Ragusa), 1709-1940; Izraelska bogoštovna opština Zagreb, 1923-1941. Nedostaje ogroman materijal vezan za rad drugih jevrejskih opština kao i Saveza jevrejskih opština koji je oformljen 1919. godine. Pravu radost ćemo imati kada se stvore uslovi za proučavanje ove dokumentacije, kako za naš muzej tako i za mnogobrojne istraživače, tj. kada uspijemo napraviti vodiče za ovu građu koju imamo u elektronskom obliku.²²

- *Koje teškoće je oduvek imao JIM?*

U muzeju je uvek radio mali broj ljudi kako sa arhivalijama, tako i sa muzejskim i umetničkim zbirkama. Osoblje je uglavnom brojalo dva, eventualno tri lica i svako je radio sve, što znači da se prikupljanjem, sređivanjem i inventarisanjem, te davanjem na korišćenje arhivske građe, prema potrebi i zauzetosti, nije bavila sistematski samo jedna osoba, što bi u svakom slučaju takođe bilo malo.

Druga teškoća je veliki broj poslova koje je trebalo obavljati: sakupljanje podataka o civilnim žrtvama Drugog svetskog rata, podaci o partizanima, aktivnim učesnicima u ratu, podaci o zatočenicima logora, podaci o povratnicima u jevrejske opštine posle Drugog svetskog rata, o potrebama članova za socijalnom pomoći, zdravstvenim potrebama i o obeštećenjima, o restituciji imovine opština, o izdavačkoj delatnosti, radu na planu umetnosti i kulture, izložbama, podaci o grobljima, o radu sa istraživačima, prikupljanje podataka o letovanjima, učestvovanje u raznim projektima radi nabavljanja sredstava, stalni rad na polju saradnje sa srodnim ustanovama i mnogo toga još. (*Bilten*, sajt, odgovori na pitanja preko e-maila...). Razvoj savremenih tehnologija znatno ubrzava poslove, ali se takođe povećavaju i zahtevi za istraživanjima.

Treća velika teškoća koja se odnosila na rad naše ustanove bila je nedostatak prostora. I ranije je bilo više pokušaja da se uredi prostor za smeštaj arhivske građe. Tako se, iz jednog dokumenta s početka 1980. godine vidi da je traženo pogodno mesto za smeštaj

nagomilane arhivske građe i odlučeno je da se smesti u zgradi sinagoge.²³ To je učinjeno, ali se pokazalo kao vrlo nepraktično i neefikasno: građa nije bila celovita da bi se mogla sređivati, čak nije bilo moguće sistematizovati građu po serijama, što je, uz popisivanje delovodnih knjiga-urudžbenih zapisnika, osnovni korak za sređivanje građe.

Građa Saveza jevrejskih opština, nastajala od završetka Drugog svetskog rata do raspada Jugoslavije 1992, nije sređena, tj. nisu napravljene istorijske beleške niti arhivistički vodiči kroz tu građu. Postoji samo provizorni sumarni inventar koji je napravljen prilikom deljenja arhivske građe na serije. Usled nedostatka prostora ona nije ni čuvana na pravilan način, jer se deo građe nalazio kao obrađen u kancelarijama Jevrejskog istorijskog muzeja, deo je bio na tavanu Jevrejske opštine Beograda, u neadekvatnim uslovima, deo je bio u ormarima i na stepeništu Saveza, a deo se nalazio u prostorijama Jevrejske opštine Beograd.

Depo JIM za smeštaj arhivske i muzejske građe

Svesni važnosti ovog materijala za istraživanje istorije Jevreja u Jugoslaviji, direktor Muzeja Milica Mihailović i Muzejska komisija su doneli 1997. godine odluku da se aplicira donatorima kako bi se napravile prostorije za čuvanje arhivske građe. Pripreme sa selenje arhivske građe su isplanirane i selenje je trajalo gotovo dve godine.

U julu 1999. godine doneta je u Muzej građa sa tavana zgrade Saveza (30 crnih velikih vreća sa fasciklama, ragistratorima u koje je smeštana građa, te omoti), a u oktobru iz prostorija JO Beograd. U aprilu 2000. godine počelo je selenje iz svih ormara i sa stepeništa iz Saveza, što je završeno 6. juna, da bi još poneka kutija "rinfuzne" građe dolazila u Muzej. Još oko 1,5 dužni metar građe donešen je 9. aprila 2002. iz ormara Saveza. Radilo se o opštim spisima, nekretninama, grobljima i spomenicima, a deo građe pripada Pravnom odseku Saveza jevrejskih veroispovednih opština FNRJ. Građa Saveza iz perioda do 1992, u manjim količinama se još uvek donosi iz prostorija sa drugog (JOB) i trećeg sprata (Savez)²⁴

²² Seminaristima sam objasnila razliku između grubo popisane građe Jevrejske veroispovedne opštine Beograd, koji popis je uradila dr Ubavka Vujošević 1996. i 1998. godine, u „Posebnom arhivu“ u Moskvi, i veoma malog dela te iste građe za koju je izrađen analitički inventar. Potrebno je napraviti vodič kroz taj elektronski fond.

²³ Zapisnik sa sastanka Muzejske komisije M-15. 3. 1980.

²⁴ Ne možemo određeno reći kada je bio poslednji prijem arhivskog materijala, jer smo u junu 2005. primili izvesnu građu, a tri knjige blagajne JOB i tri kutije kartica vezano za sefardsko groblje u Beogradu, preuzeli smo krajem 2017.

Smeštanje arhivske građe u prostorije Jevrejskog istorijskog muzeja 1999. i 2000. godine

Sređivanje arhivske građe u prostorijama JIM-a 2000- 2001.

Smeštanje arhivske građe u depo JIM-a 2001.

Po uselenju u nove prostorije Muzeja 2001, u arhivski depo, izračunato je da arhivska građa, knjige i dokumentacija iznosi oko 900 dužnih metara arhivskog materijala. Od građe koja je na ovaj način došla u arhivski depo do sada je grubo pregledano i svrstano u serije u svežnjevima, registratorima i nestandardnim arhivskim kutijama (sadrže dvostruku količinu materijala u odnosu na standardne kutije) 1404 kutije /svežnja/ registratora arhivske građe kao i 179 arhivskih knjiga.

Rešila sam da polaznicima seminara, budući da smo aplicirali za sredstva za sređivanje arhivske građe kod fondacije koja je organizovala ovaj seminar, pokažem kako se u JIM-u sređivao arhivski materijal da bi postao dostupan istraživačima. Iz našeg fonda "Holokaust 1941-1945" izabrala sam Pisma Bukića Pijade, lekara ginekologa – akušera, stradalnika beogradskog logora Banjica.²⁵

²⁵ Prof. dr Solomon Adanja, *Uz pisma iz logora na Banjici i Izvodi iz pisama dr Bukića Pijade*, Zbornik JIM, br. 3/1975, str. 287

Svečano otvaranje depoa JIM-a 2001. godine

Dr Bukić Pijade

Kutija u kojoj se čuvaju njegova pisma ima nalepnicu: Logori u Jugoslaviji – Nemački logori, 1. Banjica; 1a Banjica – Pisma dr Bukića Pijade.

Rekla sam da se radi o izuzetnom čoveku, velikanu naše zajednice, rođenom 1879. u Šapcu, koji je bio jedan od predsednika Sefardske jevrejske opštine Beograd. Osim lekarskog poziva bio je dopisnik mnogih novina.²⁶ Uređivao je časopis *Glasnik lekarske komune*. Na otvaranju *Jevrejske čitaonice* 1929. dr Bukić Pijade pozdravio je skup u ime Bnei Brit lože Srbije čiji je predsednik bio. Drži predavanje o Mozesu Mendelsoanu, jevrejskom filozofu, piscu i reformatoru već u januaru 1930. godine u toj istoj čitaonici.²⁷

Bukić Pijade, karikatura Vladimira Žedrinskog, 1933.²⁸

Učesnik je Balkanskih i Prvog svetskog rata, odbornik grada Beograd, član *Lekarske komore Srbije*, član Jugoslovensko-nemačkog društva i predsednik dobrotvornog društva "Potpora".²⁹ Početkom okupacije 1941. izabran je za upravnika Jevrejske bolnice u Beogradu. Naime, jevrejskom medicinskom osoblju je na početku rata zakonom onemogućen rad u bolnicama, a jedna od prinudnih mera za Jevreje bila je i zabrana da se leče kod "arijevskih" lekara, te im je naređeno da se organizuje "Jevrejska zdravstvena služba" sa jevrejskim lekarima. Bolnica u Beogradu je oformljena u zgradi *Ženskog jevrejskog društva* u ulici Visokog Stevana 2.

Nemci hapse dr Bukića Pijade početkom novembra 1941. sa još dvesta drugih javnih radnika, akademika, književnika, profesora i odvođe u logor na Banjici kao taoce posle ustanka protiv okupatora u Srbiji. On radi u bolnici logora, odakle šalje pisma o kojima je reč. U logoru bodri svoje drugove pišući o njima čak i pesme.³⁰ Umire u banjičkom logoru u septembru

²⁶ U JIM-u se nalazi bibliografija njegovih radova, književ. kut. 20

²⁷ Radivoje Davidović, *Jevrejska čitaonica 1929-1941*, Beograd 2016 / 5777, str. 19

²⁸ Poklon gđe Zore Vukadinović Muzeju

²⁹ SJOS, Znameniti Jevreji Srbije, Beograd, 2011, str. 181

³⁰ *Jevrejski almanah* Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1957-1958, *Svetli tragovi jednog herojskog mučenika*, str.

1943.³¹ Sa arhivističkog stajališta, signature na pismima – dokumentima (a njih je 22) i u knjizi – *Registru istorijsko-muzejskog materijala* potpuno korespon-diraju, a svako sledeće pismo ima narastajući broj.

Drugi dokument koji sam pokazala polaznicima seminara je onaj koji smo takođe pohranili u fond *Holokaust*, u deo koji se odnosi na Narodno-oslobodilačku borbu - NOB.

Učešće Jevreja u NOB bila je reakcija na okupaciju i zločine vršene od strane okupatora i kolaboracionista nad njima i drugima. Nisu u NOB išli iz obesti ili dosade, igre, već su mnogi spasavali goli život, stradavali i borili se za bolju i pravedniju budućnost izražavajući svoja najsvetlija patriotska osećanja, najviše stepene drugarstva, požrtvovanosti.

Radi se o dva pisma – dokumenta koje nam je poslala dr Jolana Rausnić, iz Zagreba, 1974. godine. Jedno je pismo zapovednika XIV ustaške bojne Jakubovića upućeno dr Jolan Rausnić, koja je na prisilnom radu. U pismu joj zapovednik prigovara da olako daje počtede od rada obolelima. U drugom pismu koje potpisuje Zaharije Aleksić reč je o dva ranjenika koje je dr Rausnić lečila 1944. u Žepču i Gračanici – Bosni. Spomenuti su Zagreb (u kojem je živela), Bosna (gde je bila na prisilnom radu) i Beograd (gde je naš Muzej). Izborom ovog detalja, “malog” dokumenta htela sam pokazati kako su NOB i naš Muzej bili opštejugoslovenskog karaktera.

Arhivistička signatura je ista na dokumentu kao i u *Registru istorijsko-muzejskog materijala*, knjiga druga. Za svaki dokument je napisana regesta (najkraći sadržaj). Za razliku od prve knjige Registra istorijsko-muzejskog materijala, ovde je naznačeno u kojoj kutiji i fascikli se nalazi svaki registrovani dokument.³² U istoj kutiji izabrala sam još jedan kamenčić u mozaiku – dokument kojim Štab baze NOV Jugoslavije u Monopoli, (Italija) poziva Švarc Slavka na svečanost imenovanja prvog Maršala Jugoslavije J. B. Tita, 22. januara 1944.

U želji da pokažem različitost naše dokumentacije – sledeći odabrani dokument predstavlja moj hommage dr Eti Najfeld, a nalazi se u fondu *Holokaust* – pokloni, pod brojem 435 / 8. Poklonio nam ga je dr

Igor Najfeld 5. juna 2017. prilikom dolaska iz SAD na petu godišnjicu smrti majke. Dokument sadrži, uz članske karte Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata majke Etelke i oca Alfreda, izdate 1945, tekst dr Ete Najfeld pod naslovom *Zloupotreba Holokausta* pisan početkom ovog milenijuma. Tekst počinje razjašnjenjem šta za Jevreje znači Holokaust, te Eta navodi “beskrajnu tugu za ubijenim našim najmilijima, najveću traumu u istoriji našeg naroda, najveću uvredu i poniženje ljudskog dostojanstva zbog brutalnosti koja je nad nama vršena, ukazuje na indiferentnost sveta prema jevrejskim patnjama”, a tekst završava Etinim zaključkom da “ovaj letimičan prikaz zloupotrebe reči i pojma Holokausta ukazuje koliko treba da budemo osetljivi i oprezni na sve pokušaje koji prete da po drugi put ubiju naše mrtve”. Zapravo, ovaj tekst se ne dâ ispričati, ali se može naći kod nas prema napred upisanim signaturama.

Fond *Holokaust* – *pokloni* nije sredivan, a niti je mogao biti, ni po principu provenijencije ni po sadržaju, ni hronološkom redu, već predstavlja slobodan pristup vrednoj zbirci dokumenata koju lako pretražujemo po ključnoj reči. Do sada smo arhivistički obradili 457 jedinica građe uz kratak sadržaj svakog dokumenta, imena darodavalaca, datuma kada su nam uručili poklon, kada je upisan u registarsku knjigu i podatkom o mestu gde se nalazi.

Za kraj sam obavestila slušateljstvo da naš muzej usled obimnog posla ne može da stigne obraditi arhivsku građu po svim arhivističkim principima. Zato pojedine manje fondove popišemo, te po ključnim rečima relativno lako nalazimo potreban dokument. Tako je bilo i sa ličnim fondom bivšeg sekretara Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Batom Gedaljom koji je početkom Drugog svetskog rata pomagao izbeglicama iz srednje Evrope koji su bili zaustavljeni u Kladovu, a kasnije u Šapcu. O tome postoji izvesna korespondencija između Bate Gedalje i drugih sudionika tih događanja. Prilikom obeležavanja tzv. Kladovo-transporta 2002. godine ovaj fond je korišćen između ostalog materijala kao značajan u rasvetljavanju istine.

I tako je završen taj dan u našem Muzeju, uz jednu (političku) primedbu, te više nije bilo potrebe da se nastavi.

Autor teksta, Branka Džidić je arhivista JIM-a

116. O njemu će objaviti tekst deset godina kasnije Aron Alkalaj, predratni predsednik Jevrejske čitaonice, Ibid. 1968-1970, str. 49.

³¹ Dr Isak Eškenazi, *Doživljaji za vreme nacizma*, JIM, Zbornik 2, 1973, str. 275.

IA Beograd - *Logor Banjica – Logoraši*, knjiga I, str. 143.

³² NOB, kutija 18 – 4, signatura 33 / 2, kut. 18 – 4; 223 / 2, k. 18 – 4 – 1 / 26

Stjuart Stiven

Izraelski majstori-špijuni

PREDGOVOR

U svojoj knjizi *Tinker, Taylor, Soldier, Spy* (špijunski triler „Krpar, krojač, vojnik, špijun“, poznatiji pod naslovom „Dečko, dama, kralj, špijun“), Džon LeKare tvrdi da su tajne službe jedini stvarni izraz nacionalnog nesvesnog. To je zapanjujuća rečenica o kojoj sam mnogo puta razmišljao dok sam pisao ovu knjigu. Nije neophodno slediti Džona LeKarea do kraja da bi se razumelo da istorija obaveštajne službe mora istovremeno da bude i istorija nacije kojoj služi, i to gledano iz perspektive odaje za služinčad. „Porodične“ tajne, kako se njeni članovi odnose jedni prema drugima a kako prema spoljnjem svetu, često tačnije, a svakako mnogo zanimljivije odslikavaju vrstu ljudi kojoj pripadaju, za razliku od slike koju su usvojili i koju pokazuju svojim prijateljima. Ne postoji način da bilo koja knjiga o tajnoj službi ikada može da pruži celovitu priču. Svaka nacija ima tajni koje će ljubomorno zauvek čuvati od radoznalih očiju i ušiju. Dovoljno je reći da sam imao pristup sasvim visoko rangiranim osobama unutar izraelske obaveštajne zajednice, da bi ovo bila knjiga koju je pisao insajder – mada ona ni na koji način nije bila autorizovana. Nijednom ne-izraelskom piscu nije nikada bilo dozvoljeno da priđe toliko blizu. I nijednom izraelskom piscu nije nikada bilo dozvoljeno da o ovim stvarima piše.

Da bih pokušao da ovu knjigu zadržim unutar razumnih granica što se obima tiče, jedva da sam se dotakao pitanja unutrašnje bezbednosti ili kontrašpijunaže. Umesto toga, koncentrisao sam se na dve najvažnije grane izraelskih prekomorskih obaveštajnih operacija: na vojnu i na političku, civilnu obaveštajnu službu.

Knjiga je prvi put stampana 1980. u Kanadi; prvo izdanje u SAD 'Ballantine Books', februara 1982, sa više ponovljenih izdanja. Sa distance od skoro 40 godina neki od ovde opisanih događaja postaju jasniji, neki maglovitiji. Tokom proteklog vremena bilo je još mnogo strašnih i manje strašnih događaja, ali se čini da situacija nije ništa bliža razrešenju nego što je bila kad je knjiga pisana. Razne faktore, uključujući i vremenski odmak, treba uzeti u obzir prilikom čitanja. Prim.prev.

Sve zemlje imaju vojne i političke obaveštajne operacije. Obično je politička obaveštajna služba nadređena. U Sovjetskom savezu, na primer, KGB se uvek rangirao, kako po prestižu tako i po moći, iznad vojne GRU. U Americi je CIA bila znatno važnija od obaveštajnih agencija oružanih snaga.

U Izraelu se moć, kako će ova knjiga pokazati, premeštala tamo-ovamo između ove dve službe. To je bila interna borba za premoć koja nikada nije razrešena na zadovoljavajući način. Ta borba, kao i posao koji su te agencije obavljale, glavne su teme ove knjige. Izrael nikada nije na pravi način uspostavio odnos koji treba da postoji između političkog rukovodstva i oružanih snaga. Istorija izraelske obaveštajne službe to najbolje ilustruje.

Iz razumljivih razloga nisam u mogućnosti da imenujem mnoge od svojih izvora. U mnogo slučajeva to ne bih mogao – sve i kad bih hteo. Meni su slali ljude u hotel u Hercliji u kome sam odseo, od njih sam dobio samo imena bez prezimena (verovatno su i ona bila izmišljena), a mogao sam da im verujem samo zato što sam znao ko ih je poslao. Drugi su me, iz dovoljno razumljivih razloga, molili da ih ne imenujem jer bih time, u najgorem slučaju, ugrozio njihovu i egzistenciju njihovih porodica, a u najboljem, stvorio im neprilike u svakodnevnom životu.

Od onih koje smem da imenujem: uradio sam intervju sa Borisom Gurielom, ranijim šefom Političkog odeljenja Ministarstva spoljnjih poslova; Avramom Kidronom, ranije članom obaveštajne zajednice a kasnije istaknutim izraelskim diplomatom; Ehudom Avrielom, jednim od osnivača izraelske obaveštajne službe; Iserom Harelom, ranijim šefom Mosada; generalom Meiom Amitom, ranijim šefom Mosada i Vojne obaveštajne službe; generalom Jehošafatom Harkabijem, ranijim šefom Vojne obaveštajne službe; generalom Haimom Hercogom, ranijim šefom Vojne obaveštajne službe; Wolfgangom Locom, izraelskim agentom u Egiptu tokom pedesetih i šezdesetih godina 20. veka; Jehudom Tajarom, izraelskim agentom u Iraku tokom pedesetih; Šaulom Avigurom, duhovnim ocem moderne izraelske obaveštajne službe; Viktorom Levijem, Jevrejinom iz Egipta koji je bio zatvoren zbog učešća u aferi koja je kasnije postala poznata kao „afera Lavon“, kao i sa članovima njegovog tima; Jakovom Karozom, istaknutim zamenikom šefa Mosada; i sa Alufom Harevenom, ranijim pomoćnikom šefa Vojne obaveštajne službe, generala Aharona Jariva. Sve u svemu, obavio sam znatno više od sto intervjuja, od kojih je većina snimljena na magnetofonu, i uspeo sam da razgovaram sa praktično svakom figurom od značaja koja se pojavila kako na

političkoj tako i na vojnoj obavještajnoj sceni od osnivanja države Izrael.

Posebnu zahvalnost dugujem „Abrahamu“, tada višem izvršnom oficiru Mosada u Evropi, i njegovom neposredno nadređenom „Davidu“, bez čijeg se aktivnog zalaganja u moju korist ne bih makao od početka u Izraelu. „Abraham“, koji mi je postao blizak lični prijatelj, živi je dokaz teze da je moguće raditi na poslu koji je ponekad prljav, a ipak ostati čovek od integriteta, uvek čovek i uvek human.

Takođe dugujem zahvalnost svom istraživaču u Izraelu. Eitan Haber je jedan od najistaknutijih izraelskih vojnih komentatora. On je vojni dopisnik lista *Jediot aharonot*, i autor i ko-autor mnogih knjiga, među koje spada i *Spasavanje u Entebeu*, najbolji i najtačniji opis napada na Entebe. Eitan Haber me je neprestano bombardovao visoko kvalitetnim materijalom, koji ne bih mogao da dobijem na drugi način.

Takođe sam zahvalan gospođi Penini Peri i gospodinu Džou Morgenšternu, koji su za mene uradili mnoge prevode sa hebrejskog na engleski, kao i gospođi Heder Drajer, koja je kucala i prekućavala rukopis i veliki broj snimljenih razgovora. Želim takođe da se zahvalim Pet Tauers za briljantno uređivanje konačnog rukopisa.

Takođe se zahvaljujem svojoj supruzi Inki. Ne samo da je propatila, kao i ja, dok sam pisao ovu knjigu, već je uradila i mnoga istraživanja za mene. Bila je sa mnom tokom većine razgovora, i tu je mnogo doprinela. Abraham, koji je organizovao jedan od tih razgovora, kasnije mi je rekao da je gospodin s kim sam razgovarao kazao: „Sa njim sam još mogao da se nosim, ali nisam shvatio koliko je ona pametna sve dok nije bilo prekasno.“ Zahvaljujem se i Džordžu Grinfeldu koji je, što se mene tiče, svakako književni agent koji daje najveću podršku piscu. On mi je i predložio ovu temu, i držao me za ruku kada mi je bilo najteže.

PROLOG

Bilo je kasno popodne te nedelje, 7. juna 1981. Vrela izmaglica titrala je prema kraju velike piste vazdušne baze Ecion u sinajskoj pustinji. General vazdušnih snaga stajao je u kontrolnom tornju pored specijalnog telefona koji je bio spojen sa ratnim kabinetom u Tel Avivu. Nekoliko minuta ranije, četrnaest najnaprednijih ratnih vazdušnih mašina bilo je podignuto iz velikog podzemnog bunkera, i sada su stajale na prilazu pisti, dok su njihovi piloti obavljali poslednje kontrole pred misiju za koju su im rekli da je od suštinskog značaja za opstanak države Izrael. Tu je bilo osam F-16, proizvedenih u Americi, deo isporuke koja je stigla u Izrael 1977. Teško da bi ih

njihovi dizajneri sada prepoznali. Izraelci retko kupuju sisteme naoružanja a da ih kasnije značajno ne modifikuju za svoje posebne potrebe. Firma General Dynamics je projektovala i proizvela avione F-16 kao lovce. Izraelci su ih pretvorili u brze, pokretljive, smrtonosne bombardere, sposobne za sve ono što lovci inače mogu da rade, ali koji sada nose smrtonosni teret koji odgovara dva puta većim avionima. Svaki od njih sada nosi po dve tone bombi, ukupno 16 tona eksploziva TNT, uz impresivne rakete Sidewinder ispod krila. Avioni F-15 su prepravljani da nose Sparrow i Sidewinder rakete, ali i dodatne tankove za gorivo koji im dozvoljavaju mnogo veći domet od originalno planiranog.

Iznenada je u 16:40 po lokalnom vremenu zazvonio telefon u kontrolnom tornju. General je podigao slušalicu i pažljivo saslušao identifikacionu šifru i poruku „Idemo“. Mirno je spustio slušalicu, potvrdno klimnuo glavom komandantu zemaljske kontrole, i operacija Babilon je počela.

Nekih četrnaest sati kasnije svet se probudio da bi otkrio šta je Izrael učinio. Jednim udarcem maljem, bombarderskim napadom zapanjujuće preciznosti, za nekoliko godina je unazađen nuklearni program Iraka, zemlje koja je spadala u najljuće neprijatelje Izraela, pri čemu međunarodna zajednica ništa s tim nije imala.

Meta bombardera bio je El-Tuvaita, ili, bolje reći, reaktor Osirak, koji se nalazio u ogromnom nuklearnom kompleksu u El-Tuvaiti, samo nekoliko kilometara od Bagdada. Tamo su francuski i italijanski naučnici i tehničari godinama radili na uspostavljanju arapskog nuklearnog potencijala za koji su Iračani – kada bi razgovarali sa predstavnicima zapadnih vlada – tvrdili da je namenjen isključivo miroljubivoj svrsi. Ali kada su razgovarali sa svojim militantnim arapskim prijateljima, nagoveštavali su da će taj potencijal na kraju biti upotrebljen da se Izrael uništi jednom zauvek. „Iranski narod ne treba da se plaši iračkog nuklearnog reaktora,“ pisalo je u bagdadskim novinama septembra 1980, u vreme kada je kompleks oštećen u jednom iranskom napadu. „Njegova namena nije da bi se upotrebio protiv Irana, već protiv cionističkog neprijatelja.“

Tako su se avioni F-15, uz podršku F-16, sledeći briljantno isplaniranu putanju leta daleko od neprijateljskih radarskih stanica i prislušnih uređaja, prišunjali cilju. Prvi avion je ubacio dve video-vođene „Smart“ (pametne) bombe pravo kroz ogromnu kupolu nuklearnog reaktora. Uz zapanjujuću preciznost, sledeći avion je, leteći nisko, spustio svoju bombu u upravo načinjen krater. Paklena toplota je bukvalno istopila atomski štit, a zatim se jezgro

reaktora, srce celog sistema, dezintegriralo i urušilo u bazen za hlađenje koji se nalazio ispod jezgra.

Obavljene misije, svih četrnaest aviona se uspešno prizemljilo u Izraelu, nepuna tri sata posle poletanja. Operacija Babilon je bila završena.

Za veliki beli svet je ovo brutalno uništenje iračkog Tamuz reaktora, koga su izgradili Francuzi, bio još jedan primer neprihvatljive primene sile od strane Izraela, pokazivanje one vrste arogancije koju kritičari ove majušne zemlje od nje i očekuju. Ona je, posedujući minimalne resurse, tako neočekivano i na tako jedinstven način, postala vojna super sila u regionu.

Malo ih je bilo koji su bili spremni da saslušaju odbranu ove akcije koju je premijer Begin ponudio – naime da bi onog trenutka kada bi irački reaktor bio uključen, a to se moglo očekivati svaki čas, ta zemlja bila u mogućnosti da proizvodi punjenje za atomsko oružje, što bi za Izrael bilo rizično. „Više se Holokaust neće dogoditi u istoriji jevrejskog naroda,“ rekao je teatralno. „Nikad više, nikad više.“

Emotivni izlivi i jezik koji je premijer koristio ubedili su inače trezvene komentatore da je napad na Osirak bio samo spektakularna pobeda na izborima, ne demonstracija moći Izraela već Beginova odlučnost da pobedi na izborima koji su se opasno približavali. To je, naravno, bezobrazna insinuacija jer, bez obzira na druge momente koje treba uzeti u obzir, ona ne uzima u obzir značajan nepartijski i nepolitički uticaj koji u Izraelu imaju kako oružane snage tako i obaveštajna zajednica.

A upravo su ovi drugi, ljudi koji rade duboko u senci, još od 1975. opominjali političare da Irak koristi svoja ogromna naftna bogatstva da bi napravio atomsko oružje, da se irački predsednik Sadam Husein nada da bi mogao jednim udarcem da svojoj zemlji obezbedi vodeću ulogu u arapskom svetu i da ostvari potencijal kojim bi mogao da ucenjuje Izrael i primoraga na mirnu podčinjenost. Time se ne želi reći da činjenica da se Izrael nalazio usred izborne kampanje nije imala izvesnog uticaja na odluku „Idemo“ koja je signalizirana 7. juna. Ankete su pokazivale da se Beginovo početno vođstvo topi. Izraelski vojni lideri, koji su već potrošili mesece da bi ga naveli na tešku odluku o napadu, plašili su se da bi u slučaju gubitka na izborima trebalo potrošiti više vremena na ubedivanje novih političara na vlasti. Krajnji rok, 1. juli, kada je trebalo da reaktor počne sa radom, bio je suviše blizu da bi ostavio dovoljno vremena da se miroljubivi Beginov protivkandidat, Šimon Peres, ubedi da je napad od vitalnog značaja. Ako bi napad usledio posle 1. jula, kada bi reaktor već radio, to bi izazvalo zastrašujući radioaktivni udar od koga bi

stradale hiljade ljudi. Izraelci su bili odlučni da se tako nešto izbegne.

Izraelci su se bavili iračkom bombom još od septembra 1975, kada je predsednik Husein otišao u Pariz da otvori pregovore oko kupovine francuskog reaktora koji je trebalo da se gradi u El-Tuvaiti, petnaestak kilometara južno od Bagdada. Izjave iračkih političara svojim novinama da Arapi moraju imati nuklearno oružje protiv Izraela svuda su odbacivane kao hvalisanje, kao godinama ponavljane tvrdnje da uništenje „cionističkog entiteta“ neposredno predstoji.

Svuda, osim u Tel Avivu. Izraelci, koji žive bliže Arapima od svih svojih kritičara, takođe ih mnogo bolje razumeju od svih ostalih.

„Amerikanci i Evropljani,“ kaže jedan od šefova izraelsko obaveštajne službe, „pretpostavljaju da, kada neki Arapin izjavi nešto što se čini preteranim ili ekstremnim, on zaista ne misli tako. Mi znamo da misli tako. Možda nije u mogućnosti da ostvari svoje namere, ali bi ih ostvario, samo da može. I tako, kada neka arapska zemlja kaže da želi da napravi atomsku bombu, to nije puka retorika. Samo ako joj se ukaže prilika, ta će zemlja napraviti atomsku bombu.“

Ono što je irački program načinilo toliko potencijalno opasnim je ogromna količina novca koja im je stajala na raspolaganju na osnovu njihovog naftnog bogatstva, kao i ogromna ambicija predsednika Huseina da preuzme vođstvo nad arapskim svetom. Činjenica da je Irak potpisao sporazum o neširenju nuklearnog oružja, a Izrael nije, ništa nije značila u Tel Avivu, ali je kasnije mutila vodu kada je Izrael pokušavao da upozori međunarodnu zajednicu na ono što se događa u Bagdadu.

Tako je početkom 1976. uređena kancelarija u glavnom štabu Mosada, političkog ogranka izraelske obaveštajne zajednice, u tel-avivskom ekvivalentu CIA-e, i u nju se uselila grupa sa posebnim zadatkom – praćenje iračkog programa. Na čelu te grupe bio je anonimni Mosadov profesionalac, obaveštajni agent koji je u korist Izraela radio u Evropi i u arapskom svetu, vrhunski lingvista koji je mogao da prođe kao pripadnik bar četiri zemlje, i koji je smatran jednim od vrhunskih dvanaest obaveštajaca u zemlji. Zamenik mu je bio mladi nuklearni fizičar koji je radio na izraelskom nuklearnom programu, obrazovan na američkim univerzitetima, čovek koga se moglo uveriti u nešto samo na osnovu naučnih dokaza.

Prvi zadatak ove jedinice bilo je praćenje francuskog nuklearnog centra La Seyne-sur-mer, blizu Tulona. Bili su zaposleni članovi Mosada koji su radili pri evropskim kancelarijama, tako da je u Izrael stizao neprekidni priliv informacija o programu izgradnje reaktora. U međuvremenu je izraelska ambasada u

Parizu dobila dodatno naučno osoblje, pa su na licu mesta mogle da se rade procene materijala koji su agenti slali.

Na osnovu prvih pristiglih podataka, naročito sa polja politike, bilo je jasno da francuska vlada iskreno veruje da će reaktor koji grade Iračanima služiti isključivo u miroljubive svrhe. Takođe je postalo jasno da je francusko nastojanje da se reaktor proda postalo toliko agresivno, da ministri i drugi zvaničnici, oduševljeni tako profitabilnom narudžbom, nisu naročito detaljno razgledali specifikacije. Međutim, krajem 1978, i francuska i američka vlada više nisu imali sumnje – zahvaljujući obaveštajnim podacima koje su Izraelci sticali tehnikama klasične špijunaže i redovno im prosleđivali – da skoro dovršen reaktor može biti upotrebljen za proizvodnju strašnog oružja, samo ako dopadne u pogrešne ruke. Na Francusku je izvršen pritisak da odustane od isporuke. Mada su neuspešno pokušali da ubede Iračane da preuzmu neki potpuno drukčiji reaktor, rekli su da ne mogu da krše ugovor koji je formalizovan na nivou šefova država. Umesto toga, 5. aprila 1979, tri dana pre nego što je jezgro reaktora trebalo da bude isporučeno Bagdadu, članovi francuskih bezbednosnih snaga upali su u fabriku i postavili eksploziv pod reaktor. Napad je zamišljen ne da uništi već da ošteti reaktor, s nadom da će to odložiti isporuku i obezbediti još vremena da se Iračani ubede da se predomisle. Francuzi su nezvanično nagovestili da je Mosad odgovoran za sabotazu. Naravno da nisu mogli svetu da kažu da su, u saradnji sa Mosadom, oštetili sopstveni proizvod, a sve na molbu Amerikanaca i Izraelaca.

To je bila jedna izuzetna međuigra u tajnom svetu špijunaže, u kome ne samo da se ne znaju imena igrača, niko ne zna ni pravila i, na kraju igre, niko nije siguran koji je rezultat. Samo malo više od jedne godine kasnije, 14. jula 1980, ovu je istinu ilustrovalo ubistvo rođenog Egipćanina, a šefa iračkog nuklearnog programa, Jahije El-Mešada, u hotelu Meridian u Parizu.

Okrivljen je Mosad, ali dokazi ukazuju da su ga ubili sami Iračani. Bio je osumnjičen da je Izraelcima predao planove nuklearnog programa. Još jednom su prevara i dvostruka prevara odigrale istaknutu ulogu u ovoj aferi. Izraelci su nabavili planove koji su im omogućili da ubede američke i francuske nuklearne eksperte u smrtonosnu prirodu reaktora koga su Francuzi gradili. Ti su planovi dopali šaka francuskog zvaničnika koji je bio bliže Iračanima nego što bi njegova funkcija dozvoljavala. On je kopije planova vratio samim Iračanima, čime je dokazao da je po sredi izdaja. Njihova istraga ih je odvela direktno do El-Mešada.

Međutim, uprkos svemu tome, Francuzi i Italijani, koji su snabdevali gorivom i znanjem, osećali su da je njihova obaveza prema Iračanima takva da, ako nisu u stanju da ih ubede da storniraju ili modifikuju narudžbu, moraju da nastave sa poslom. Pošto su odlučili u tom smislu, nekako su – čini se uspešno – ubedili sebe da će moći da prate svako skretanje kojim bi Iračani koristili obogaćeni uranijum za izradu bombe, ili bilo kakve planove za pretvaranje reaktora u proizvođača plutonijuma. Francuska je učinila sve što je bilo u njenoj moći da striktno prati isporučenu količinu obogaćenog uranijuma, čime bi se izbeglo gomilanje koje bi Iračanima omogućilo proizvodnju bombe. Istovremeno su obavestili inspektore Međunarodne agencije za atomsku energiju da treba pažljivo da prate da li gorivo za reaktor dolazi iz neovlašćenih izvora ili sa međunarodne crne berze.

Izraelci su, sa svoje strane, kroz jedinicu u Tel Avivu koja je imala zadatak da prati razvoj događaja oko reaktora, takođe pratili količinu fisionog materijala koji je dolazio u Irak. Imali su svoje agente bukvalno u fabrici i, uz sve veći strah, pratili ono što su gledali.

Problem je bio i u tome što se, iz dovoljno razumljivih razloga, Međunarodna agencija za atomsku energiju uzdržavala da prihvati dokaze koji dolaze iz zemlje koja nije potpisala Sporazum o neširenju nuklearnog materijala, a koji su ukazivali na zemlju koja je taj sporazum potpisala.

„Nije to bila loša namera,“ kaže izraelski stručnjak koji je radio sa Agencijom. „To je bila samo manifestacija čisto ljudske reakcije: ljudi su spremni da veruju članovima svog kluba, a ne u reči nekog autsajdera.“

Činjenica je da je, bez obzira na javne izjave koje su govorile suprotno, svaka zemlja sveta – na Bliskom istoku ili van njega - koja je išta znala o nuklearnoj energiji, znala ne samo da je irački Tamuz reaktor bio deset puta moćniji od bilo kakvog reaktora na svetu koji je projektovan u svrhe za koje se javno tvrdilo da se ovaj reaktor gradi, već i da irački naučnici kupuju uranijum na crnom tržištu.

Italija, Portugal i Nigerija su potpisale sporazum sa Brazilom (koji nije potpisnik Sporazuma o neširenju nuklearnog oružja) o isporukama uranijuma u zamenu za tehnologiju. Tehnički eksperti su špartali tamo i nazad između Sao Paola, Bagdada i Ravalpindija – gde su se Pakistanci približili prelomnoj tački u proizvodnji sopstvene bombe.

Sredinom 1980. godine je Mosadova specijalna jedinica predala debeli izveštaj premijeru Beginu. U njemu je rečeno da su Iračani na 18 do 24 meseca od proizvodnje muslimanske bombe. Preporuka: uništiti

reaktor u El-Tuvaiti. Begin je taj izveštaj poslao predsedniku Karтеру, uz obaveštenje da će se, ukoliko ne budu preduzete međunarodne mere koje će zaustaviti Irak, Izrael osećati slobodnim da se sam snalazi.

Karter se složio da „nešto treba preduzeti“, pa je ta obaveza prenetna Reganovoj administraciji, ali su razgovori Amerikanaca i Iračana išli sve sporije jer su Iračani neprestano poricali da postoji bilo kakva bojazan. Izraelci su znali da su ostavljeni sami sebi. Uveren da više nema vremena, Begin je naredio napad. Uz klasičnu preciznost svih takvih vojnih operacija, verovatno na osnovu izuzetnog vojnog planiranja od strane Mosada i izraelske Vojne obaveštajne službe, svi najsitniji detalji su uzeti u obzir, pa su bombarderi izveli napad uz razorni efekat.

Svet je još od Hirošime pričao o problemu neširenja nuklearnog oružja. Ovo je bilo prvi put da je neka zemlja, koja je bila na putu da postane nuklearna sila, zaustavljena u mestu. I to nije učinjeno kroz pregovore nego vojnom akcijom.

Imajući u vidu zapanjujuću prirodu izraelskog napada, mnogi bi pomislili da je neobično što političke osude Izraela nisu bile jače nego što su bile. Uprkos tom napadu, u Libanu je proglašen prekid vatre; uprkos napadu Saudijski su izašli sa mirovnom inicijativom koja je otišla najdalje ikada u pravcu priznavanja postojanja države Izrael; a američka vlada, mada je privremeno obustavila isporuke novih aviona Izraelu, pokazala se krajnje uzdržanom u osudi Izraela.

„Činjenica je,“ kako je rekao jedan visoki zvaničnik Mosada, „ceo svet, uključujući i arapske zemlje, bio je potajno oduševljen onim što je Izrael učinio. Francuzi su se otkočili sa udice, Amerikanci su imali jedan problem manje da rešavaju sa Arapima, a arapski svet je znao da je ogromna Huseinova ambicija još jednom obuzdana.“

Ovaj je napad vojnim sredstvima, kojim je zaokružena jedna od najvećih špijunskih operacija od 2. Svetskog rata na ovamo, nosio sve oznake klasične izraelske obaveštajne operacije. Meta je uništena zapanjujućom preciznošću, političke reperkusije su precizno proračunate, a konačni rezultat je bio da je bezbednost Izraela, bar za kratko, bila povećana. Izgledima za mir je, na duže staze, dato malo više prostora.

U tehničkom smislu, kako planiranje i priprema tako i konačno izvođenje predstavljaju još jednu izuzetnu ilustraciju sposobnosti Izraela - koja skoro oduzima dah - da preduzmu špijunsku i vojnu obavezu, i da je do kraja sprovedu krajnje uvremenjeno i besprekorno precizno.

Neposredno posle neuspešnog i ponižavajućeg pokušaja predsednika Kartera da oslobodi taoce iz Irana, razgovarao sam o toj operaciji sa bivšim šefom izraelske Vojne obaveštajne službe.

„Sve što je pošlo po zlu u tom napadu moglo je da bude i trebalo je da bude predviđeno. Međutim, najveći propust je učinila obaveštajna služba. Američki su se helikopteri zapravo spustili na put kojim idu autobusi. Za nas je to neverovatno. Da smo mi radili tu operaciju, naši bi ljudi bili na terenu nedeljama unapred, analizirali bi teren sa svake tačke gledišta, i, ako bi se utvrdilo da je teren nepogodan - kao što je i bio, izabrali bismo drugu tačku za spuštanje. Do sada smo bili uspešni jer ništa nismo prepuštali sreći. Mi znamo da je neuspeh uvek slabija opcija od odustajanja od samog početka. Ako su šanse za neuspeh veće od 25%, mi ne idemo.“

Ako je napad na Bagdad bio vojni uspeh, jedan događaj u sferi politike, koji se dogodio nekoliko godina kasnije, bio je još značajniji.

Osamnaestog septembra 1978, predsednik Egipta Anvar Sadat i premijer Izraela Menahem Begin su se zagrlili pred TV kamerama i pred svetom koji nije mogao da veruje svojim očima. Taj zagrljaj je označio uspešni završetak samita u Kemp Dejvidu. Tada se egipatski predsednik okrenuo Beginu, i uz crni fatalizam egipatskog humora rekao: „Sada ćeš bar moći da mi dođeš na sahranu.“ Begin je zagonetno odgovorio: „Neće biti sahrane.“ Samo je onih nekoliko ljudi blizu njih, koji su čuli ovu razmenu, razumelo o čemu se tu radi.

Predsednik i premijer su se gledali, deleći isti osmeh i igrajući tajnu igru iz tajne knjige sa pravilima igre. Ono što su njih dvojica zapravo proizveli nije bio samo izuzetan diplomatski uspeh uprkos mnogim faktorima, već jedan od najizuzetnijih sporazuma u istoriji tog beskrajno fascinantnog, često uznemirujućeg, a ponekad i morbidno paranoidnog sveta tajnih obaveštajnih službi.

Za izraelsku obaveštajnu zajednicu taj je sporazum, uokviren u mnoge neobjavljene delove, trebalo da znači kraj jedne ere. To je bila era u kojoj su se izraelski obaveštajci borili, često usamljeni, protiv kombinovane moći svih arapskih obaveštajnih službi, službe palestinskog pokreta otpora i ruskog KGB-a.

U ovom se slučaju, naravno, tragedija ipak dogodila. Begin je bio primoran da učini to neveselo putovanje do Kaira, na sahranu svog prijatelja, koga su pogodili meci surovih ubica. Ipak, stojeći pored groba, okružen svojim telohraniteljima, Begin je mogao da se teši da nije on bio taj koji je izdao svog prijatelja. Obojica su znali, dok su potpisivali sporazum, da je moguće da potpisuju i smrtnu presudu predsedniku

Sadatu. Podići će se neprijatelji po celom arapskom svetu, odlučni da ga saseku. Surovi ljudi koji su odlučni da ubiju sporazum iz Kemp Dejvida tako što će ubiti njegovog autora.

Begin je Sadatu obećao punu podršku izraelskih snaga bezbednosti. Tako je to postala još jedna dužnost već jako nategnute i razvučene izraelske tajne službe. Trebalo je infiltrirati ljude u grupe koje su se protivile Sadatu izvan Egipta. Sa svoje je strane Sadat bio siguran da će njegovo obezbeđenje biti sposobno da ga zaštiti od fanatika u samom Egiptu. Znamo da je tu grešio, i zbog toga je platio svojim životom.

Pa ipak, Sadatova mirovna ostavština ga je, bar do sada, nadživela. To se mora staviti na tas vage koji je naspram tasu na kome je bilo njegovo lično obezbeđenje, koje je prekršilo sopstvenu zakletvu.

S druge strane, Sadat je imao sve razloge da poštuje izraelsku obaveštajnu službu. Jula 1977, general Haka Hofi, tvrdi i iskusni raniji komandant tenkovskih snaga i šef izraelske CIA-e (u celom svetu poznate kao Mosad), javio se novom izraelskom premijeru, Menahemu Beginu. Begin je bio premijer tek nepunih mesec dana, posle senzacionalnih izbora na kojima je njegova partija, Likud, konačno, posle trideset godina, prekinula laburističku vladavinu. Hofi je doneo značajan i detaljan operativni plan, smišljen od strane pukovnika Moamera al-Kadafija, predsednika Libije, kojim bi se upotrebili Palestinci za ubistvo egipatskog predsednika Sadata.

Ta je informacija došla od duboko ukopanih agenata koje su Hofi, i njegovi poštovani prethodnici usadili unutar Palestinske oslobodilačke organizacije. To su bili muškarci i žene koji su godinama snabdevali Izrael informacijama koje su zaustavljale najbolje naoružanu terorističku armiju, vođenu od strane oficira-stručnjaka. To naravno nije bilo prvi put da velika izraelska mreža uhvati ribice koje imaju malo značaja za bezbednost same države Izrael. Izraelci nisu imali mnogo razloga da vole Sadata, niti da mnogo mare za ono što će se njemu desiti. Vodio je svoju vojsku protiv Izraela i ničim nije pokazao da nije nepomirljivi neprijatelj jevrejske države. Hofi je ipak predložio da se uradi ono što se uvek u prošlosti radilo u takvim ili sličnim slučajevima: predati nalaz CIA-i koja će, ako bude smatrala da je to korisno, predati informaciju egipatskom predsedniku kao svoje otkriće, i time steći neki poen kod njega. Begin se, međutim, nije složio. Neka vide Egipćani da mi nismo u svadi sa njima. Predajte dosije prededniku Sadatu, uz komplimente vlade Izraela. Haka Hofi se za nepunih 24 sata našao u Rabatu, u Maroku, da bi učestvovao na jednom od onih značajnih sastanaka – koji su češći nego što možemo i da naslutimo – sa

šefom egipatske tajne službe, Kamalom Alijem. Bez obzira na sumnje koje su mogli da imaju prema Izraelu, Egipćani su ipak morali nešto da preduzmu. Dosije iz Izraela je bio previše detaljan da ga se ne bi uzelo ozbiljno. Ubrzo su ustanovili da nisu pogrešili. U seriji noćnih prepada na adrese u Kairu koje su Izraelci naveli, zaverenici pukovnika Kadafija su bili pohvatani. Posle nekoliko dana u zatvoru, palestinski plaćenici su sve priznali, predali oružje i dokumenta koja su pokazivala da deluju po naređenju predsednika Libije. Sadat je smesta reagovao. Kaznio je Kadafija velikim prekograničnim upadom na libijsku teritoriju. Izraelcima je zahvalio tako što je dozvolio da se sazna da on već godinama gaji tajnu ambiciju, veru da može da donese mir regionu tako što će sklopiti sporazum o nenapadanju sa svojim starim neprijateljem. I tako je ta tajna obaveštajna akcija omogućila istorijsku misiju predsednika Sadata, posetu Tel Avivu. Tajne obaveštajne službe i dalje pomažu da se u životu održi sporazum iz Kemp Dejvida sve do danas. Možda je tako nešto bilo neizbežno.

Tajne obaveštajne službe nigde ne igraju sa tako velikim ulogom kao što je slučaj u poslednjih 35 godina na području Bliskog istoka. CIA i KGB su uzajamno ratovale da bi održale ili uspostavile prestiž svojih nacija. Međutim, arapske i izraelske tajne obaveštajne službe se bore za sam život.

Od prvog rata 1948, bilo je pet ratova u kojima se pucalo (uključujući i Rat iscrpljivanja 1969-1970), i brojnih krvavih vojnih upada sa obe strane. Za obaveštajne agencije obeju strana ti su ratovi bili samo kratkotrajna žestoka, javnija odigravanja onoga što se događa u njihovim svakodnevnim životima – stanja permanentnog rata. Nijedna od strana ni u jednom trenutku sebi ne sme da dozvoli da to zaboravi. Mada je bilo perioda kada su se vojske vratile u kasarne, neprijateljstva nikada nisu prestajala.

To su obaveštajne službe na ratnoj stazi, jednako smrtonosne i surove kao što su bile mnoge agencije zaraćenih strana u 2. Svetskom ratu. One vode bitke, planiraju i izvode smeće akcije u kojima se zavera i kontrazavera prepliću i proizvode ono što je Vinston Čerčil jednom nazvao „činjenice... koje su u svakom pogledu jednake najfantastičnijim izmišljotinama u romansama i melodramama.“

„Dobri smo u svom poslu,“ podučavaju se tokom obuke novi regruti u izraelskoj obaveštajnoj službi, „zato što je alternativa previše jeziva da bismo o njoj uopšte razmišljali.“

Kemp Dejvid je imao zapanjujući značaj u pogledu vođenja budućih ratova. Jer, skoro pa neverovatno, on je u svom tajnom delu predviđao saradnju dveju

najmoćnijih obaveštajnih službi u regionu – Generalnog obaveštajnog direktorata Egipta i Mosada, tajne političko-obaveštajne agencije Izraela, predviđao je razmenu informacija. Skoro preko noći se ravnoteža sila u regionu dramatično promenila.

Sigurno je da je izraelska obaveštajna služba, kao i izraelska vojska, uvek bila superiorna u tom regionu. Radeći sa premalo ljudi i premalo novca, ona je obično uspevala da, u najgorem slučaju, drži ravnotežu. U najboljem slučaju imala je marginalnu superiornost nad brojčano moćnijim, ali obično politički podeljenim protivnicima. Ali sada, kada su Egipćani i Izraelci radili zajedno, jednim udarcem je palestinski otpor bio ošamućen i oslabljen do zapanjujućeg stepena. Ukratko, time je Izrael izvojevao jednu od svojih najvećih pobeda.

Kada su vesti o sporazumu u Kemp Dejvidu stigle do Palestinaca, oni su se zakleli na osvetu. Anvar Sadat se, kao što su kasnije njegovi saradnici ispričali, našao na toliko spiskova za odstrel, da je mogao njima da oblepi svoju dnevnu sobu. Izrael je trebalo da bude meta surovih i neprestanih terorističkih kampanja. Egipatske i izraelske ambasade i avionske kompanije će snositi posledice ludosti svojih vođa. Nije u to vreme bilo mnogo komentatora koji su verovali da će Sadat još dugo živeti. U Izraelu su se spremali na zlo.

Ipak, od vremena potpisivanja sporazuma u Kemp Dejvidu, palestinske terorističke aktivnosti su, skoro je neverovatno, spale na najmanju meru od vremena kada je taj pokret otpora postao stvarnost početkom šezdesetih godina dvadesetog veka. Izgledalo je kao da je duh vraćen u bocu. Kako se to dogodilo?

Predsednik Naser je bio taj koji je, 1955. godine, uspostavio među Palestincima kohezivnu vojnu strukturu. Palestinski otpor nije predstavljao ništa sve dok Naser nije sproveo politiku koja je fedajine koristila kao posrednike u onome što je on smatrao svojim ratom protiv Izraela. On ih je naoružavao, obučavao, plaćao, a njegovi ljudi su im bili oficiri.

Palestinci su, naravno, mnogo napredovali u godinama koje su tome sledile. Tražili su i našli nove zaštitnike, u svesnoj želji da ne budu vezani samo za jednu zemlju koja ima interesa. Sirijci, Iračani i Rusi odigrali su značajne uloge u njihovom razvoju. Pa ipak su uvek, naročito u kriznim vremenima, Egipćani bili ti kojima su Palestinci bili prinuđeni da se obrate. Od svih arapskih zemalja Egipat je bio najstabilniji. Njegove obaveštajne službe ne samo da su bile najveće i najprofesionalnije, one su bile i najmanje korumpirane političkim intrigama, vodili su ih profesionalci koji su svoj položaj dugovali svom profesionalizmu a ne zaštititi nekog od gore.

To su bile te veze između Palestinaca i Egipćana koje su u trenutku bile prekinute. To je bio prevrat skoro nezamislivih razmera za izraelsku obaveštajnu zajednicu. Izraelcima je to uspelo jer je Egipćanima, na osnovu imidža koji je Mosad uživao, bilo jasno da će se, bez sporazuma o prijateljstvu između Mosada i egipatskog Generalnog obaveštajnog direktorata, sve ono što je u Kemp Dejvidu bilo dogovoreno neizbežno srušiti. Mosad je bio adresa koja je garantovala život egipatskom predsedniku; Mosad je mogao da prati aktivnosti arapskih zemalja koje su se protivile sporazumu; Mosad je bio taj koji će, saradujući sa Egipćanima, ozbiljno oslabiti Palestince kao efikasnu terorističku organizaciju.

Palestinci su tek kasnije počeli da shvataju stvarni značaj ovog egipatsko-izraelskog sporazuma. Za njih je to možda bila najveća nesreća od kada organizacija postoji, možda veća i od građanskog rata u Jordanu 1970-71, kada su eliminisane palestinske baze, ili velikih patnji koje su Palestinci pretrpeli tokom građanskog rata u Libanu 1975. Cinik bi rekao da su u tim ratovima Palestinci izgubili „samo“ ljude – borce koji bi brzo bili zamenjeni na bojnopolju kako nove generacije dorastaju. Ali izraelsko-egipatski tajni sporazum u vezi obaveštajnih službi, uništio je sposobnost Palestinaca da deluju.

Nije bilo mnogo toga u vezi Palestinske oslobodilačke organizacije što Egipćani nisu znali jer su mnogi viši oficiri PLO-a, kako politički tako i vojni, bili delo Egipćana. Naravno da su Izraelci godinama uspevali da se infiltriraju u razne sekcije PLO-a. Ali sada, uz saradnju Egipćana, Palestinci su praktično bili eliminisani kao ozbiljna pretnja.

Na ovakav razvoj događaja Palestinci su reagovali bratoubilačkom mržnjom, koja se može razumeti samo u kontekstu Kemp Dejvida. PLO u Iraku je tvrdila da je štab Jasera Arafata u Bejrutu tako temeljno infiltriran i kompromitovan da on više ne može biti vođa i da više ne može da pokrene uspešnu operaciju protiv cionističkih meta.

Dva otpadnika iz PLO – Abu Nidal (ponekad poznat pod imenom Sabri Kalil al Bana ili Mazen Sabri al Bana), koji je delovao iz Bagdada, i Vadi Hadad iz Južnog Jemena, obojica hladnokrvne ubice, organizovali su napade na ljude PLO-a u Parizu, Londonu i na drugim mestima, u nameri da bombama sebi prokře put do liderstva među radikalnim Palestincima. Njihova se greška sastojala u tome da, ne samo da je redovna PLO bila probijena do neprihvatljivog stepena, već se to odnosilo i na otpadnike. Izraelcima nije trebalo mnogo vremena da im uhvate tragove, pa su, uz operativne mogućnosti koje su dobili od Egipćana, mogli da koriste PLO kao

svoje surogate i da skoro potpuno diskredituju disidentske grupe i njihove sledbenike.

Razne palestinske grupe su se međusobno trebale u Damasku, Bejrutu i Bagdadu, mada o tome nije bilo mnogo vesti u javnosti. Međutim, Mosad je, kao majstor-lutkar, pratio a ponekad i podsticao tu smrtonosnu igru.

Velika blokada u kojoj su Izraelci u to vreme držali Palestine osećala se i daleko od regiona, čak i do Amerike, pa je u jednom slučaju direktno dovela i do ostavke američkog ambasadora u UN, Endrju Janga. Jang je 26. jula 1979. posetio kuvajtskog ambasadora u UN Abdula Bišarija u njegovoj rezidenciji. Tamo se sreo i razgovarao sa Zehdi Terzijem, zvaničnim posmatračem PLO-a u UN. Ovaj je susret bio prekršaj sporazuma između predsednika Kartera i premijera Begina, po kome Amerika neće priznati PLO, njihovi se zvaničnici neće sastajati sa predstavnicima PLO.

Kad se saznalo za ovaj susret, prvo su Amerikanci tvrdili da je Terzi tek slučajno navratio kod Bišarija dok je Jang bio kod njega u poseti. Pokazalo se da to objašnjenje ne drži vodu, što Izraelci nisu oklevali da dokažu. Pustili su da svi koji to žele saznaju šta se na sastanku događalo i kako je organizovan. Nagovestili su i da imaju transkript konverzacije.

Razumljivo je što su reakcije u američkoj štampi i u Ujedinjenim nacijama sve više podizale temperaturu, pa čak i paranoju. Divlje insinuuacije da su Izraelci postavili prislusne uređaje u kuvajtsku ambasadu prerastle su u činjenicu u američkoj štampi. Viši zvaničnici UN, od sekretara Kurta Valdhajma pa naniže, svi su bili uvereni da Izraelci „svuda imaju uši“.

Izraelci su potajno likovali. Svakako da imidž sveprisutnosti ne može da šteti njihovoj tajnoj službi. Kao i na svakom drugom polju, i u špijunaži jedan uspeh vodi ka sledećem uspehu. Agenti lakše pristaju da promene stranu, protivnici se plaše, potencijalni prijatelji pristaju na saradnju. Svi vole da budu uz onog ko pobeđuje.

Međutim, istina iza afere sa Endrju Jangom bila je sasvim prosta. Kuvajtski ambasador je svom ministarstvu spoljnjih poslova poslao dug telegram posle završenog sastanka. U njemu je opisao, što je detaljnije mogao, okolnosti koje su dovele do sastanka, i šta se tamo pričalo. Kuvajćani su, što je za njih bilo sasvim prirodno, sve dali na uvid infiltriranom PLO-u, a Mosad je sve to zajedno imao u svojim rukama samo nekoliko sati posle sastanka.

Danas se izraelska obaveštajna zajednica smatra najboljom na Bliskom istoku. Ko se na njeno mišljenje ne oslanja rizikuje da pogreši. Mesecima pre nego što je iranski šah pao, na primer, Izraelci su upozoravali Amerikance na prirodu revolucije koju

podstiču time što jače ne podržavaju Pahlevija. Stejt dipartment, verujući da sluša posebne molbe jevrejske države koja se plaši militantnog islama, odlučio je da upozorenja ignoriše. I dalje: Izraelci su bili u poziciji da, preko posrednika, upozore Saudijce na napad na Svetu džamiju u Meki koji neposredno predstoji – i bili su ignorisani. Nikada ranije nisu Izraelci bili u boljoj poziciji da utiču na region u kome pokušavaju da prežive.

Sirijsko-palestinska kriza oko raketa tokom leta 1981. jako dobro ilustruje ovu činjenicu. Sirijci su pokušavali da promene ravnotežu snaga u tom području time što su svoje SAM rakete premestili bliže granici, čime su ozbiljno ugrozili mogućnost Izraela da putem izviđanja prati događaje na „poljima smrti“, delu teritorije uz južnu granicu Libana sa koje su Palestinci godinama pokušavali da seju smrt. Ono što su mnogi prevideli – dok je američki pregovarač trčao između Damaska i Jerusalima, jeste da je izraelska strana uglavnom dizala veliku galamu, a da je, istovremeno, uvek bila u mogućnosti da potpuno kontroliše stvari. Nekoliko sati pošto je došlo do pomeranja trupa ili premeštanja raketa, Izraelci su mogli da jave u UN i američkom posredniku. U najmanje tri slučaja su javili o pokretima čak i pre nego što su se dogodili. Izraelski protivudari su uvek pogađali metu, i ništa drugo, upravo zato što su uvek znali gde se tačno meta nalazi. Čak je i vazdušni napad na glavni štab PLO-a u Bejrutu, 17. jula 1981, smešten usred naseljenog mesta i zato neizbežan uzrok civilnih žrtava prilikom napada, po merilima modernog ratovanja izazvao neočekivano malo žrtava van same mete. Izraelci su bili toliko uvereni da je njihova obaveštajna služba ponovo uradila upravo ono što treba, da su bombarderi bili snabdeveni lakšim bombama da bi se smanjio broj civilnih žrtava.

I opet je to omogućila izraelska obaveštajna zajednica. Sirijci i Palestinci su najzad shvatili da su Izraelci uvek precizni jer imaju superiornu obaveštajnu službu, pa su pristali na prekid vatre iako nisu nijedan od svojih ciljeva postigli.

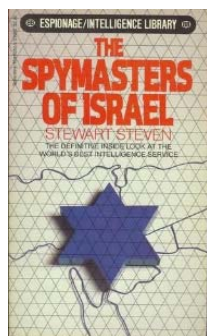
Ipak, kao što važi i za sve druge obaveštajne službe, ni izraelska nije bez neuspeha u svojoj istoriji. Prolazila je kroz traume, čak i kroz očajanje. Uz svoje mnogobrojne pobeđe doživela je i spektakularne poraze. Ako i danas Izrael ima jednu od najuspešnijih i najefikasnijih obaveštajnih službi, to je dobrim delom i zato što ume da uči na sopstvenim greškama.

„Mnogi su išli tom stazom pre vas,“ kaže instruktor u centralnoj školi za obaveštajce u Tel Avivu, „Vaša je dužnost da obezbedite da mnogi mogu da idu za vama. Nekoliko decenija nije dovoljno da se izgradi tradicija. Učite se na njoj.“

Obični Izraelci kažu da tradicija ide unazad još kroz Bibliju, kada je Mojsije poslao dvanaesticu: „Posmatraćete zemlju (Kanaan), vidjećete kakva je i narod koji je u njoj, je li jak ili slab, ima li ga malo ili mnogo.“ Odatle, kažu oni, može da se povuče direktna linija do izuzetne jevrejske špijunske službe koja je, tokom I. Svetskog rata, radila za Britance, pa sve do današnjih obaveštajnih službi.

Profesionalci zapravo preziru te romantične priče. Priča o njima, kažu oni, počela je neposredno pre nego što je proglašena država Izrael. I zaista, njihova uzbudljiva priča tu i počinje, kao što počinje i ova knjiga.

Stjuart Stiven (Stewart Gustav Steven), rođen je 30.09.1935. kao Stefan Gustav Cohen, od jevrejskih roditelja u Hamburgu. Roditelji su 1941. pobjegli iz Nemačke u Englesku. Radio je u *Western Daily Press-u*, *Daily Express-u*, *Daily Mail-u*, *Mail on Sunday-u*, *Evening Standard-u*. Kraj karijere je dočekao kao predsednik uredničkog tima satiričnog lista *Punch*. Proučavao je izraelske obaveštajne službe i o tome napisao knjigu „Izraelski majstori-špijuni“. Da bi to mogao da učini obavio je više od stotinu intervjua i razgovarao sa praktično svakom ličnošću od značaja koja je delovala bilo u političkoj ili vojnoj obaveštajnoj službi od stvaranja države Izrael. Stjuart Stiven je takođe autor knjige „Operacija faktor iver“ (Operation Splinter Factor). Radio je i na dokumentarnoj knjizi o Poljskoj. Voleo je sport, a umetnost je pomagao i privatno i u radu u novinama. Oženio se rusko/poljskom pop-pevačicom i usvojio njenog sina iz prvog braka. Do kraja svog života se brinuo o svojoj ženi koja je patila od multipleks skleroze.

Gornji tekst je prevod iz knjige Stewarta Stevena: *The spymasters of Israel*.

Knjigu je preveo Brane Popović

Tatjana Gromača

Rosemary Sullivan „Staljinova kći, neobičan i buran život Svetlane Alilujeve“

S engleskoga preveo Marko Gregorić
Izdavač Sandorf, Zagreb, listopad 2017.

Rosemary Sullivan, profesorica emeritus na Sveučilištu u Torontu, kanadska je spisateljica, čiji opus uključuje kratke proze, poeziju, publicistiku, knjige koje rekonstruiraju određene povijesne događaje, biografije. Svjetski je uspjeh postigla knjigom u nas nedavno prevedenom - „Staljinova kći, neobičan i buran život Svetlane Alilujeve“, koja je, otkako je u izvorniku objavljena prije dvije godine, doživjela oko dvadesetak svjetskih izdanja. Zahvaljujući prijevodu Marka Gregorića u izdanju zagrebačkog Sandorfa, knjigu odnedavno možemo čitati i na hrvatskom jeziku.

O životu pod jednim od najmračnijih totalitarizama prošloga stoljeća, komunističkoga, kojega je oživotvorio Staljin sa političkom oligarhijom SSSR-a, svijet je na neke od izravnijih i upečatljivijih načina imao saznati preko čuvenih zapisa Nadežde Mandeljštam, „Strah i nada“, pjesnikinje i supruge pjesnika Osipa Mandeljštama, kojega je Staljin dao pogubiti zbog uvredljivih stihova ispisanih na temu njegove osobnosti. Ti zapisi predočavaju svu jezu života u Rusiji, u periodu između dva, i nakon Drugog svjetskog rata, strašno su svjedočanstvo okrutnosti, osobito i naročito usmjerene protiv onih odakle prijeti ugroza rigidnome sustavu – ljudi slobodne misli, otvorena duha. Uz ovu knjigu, čuveni su i nezaobilazni zapisi Karla Štajnera, „7000 dana u Sibiru“. Štajner je preživio čistku Staljinovog tipa komunizma, radeći po sovjetskim logorima, Gulagu i ostalima, koji su u ono vrijeme besplatno održavali živom sovjetsku ekonomiju. Djela nobelovca Aleksandra Solženjicina, pripovijetka „Jedan dan Ivana Denisoviča“ i dokumentarni roman „Arhipelag Gulag“ veliki su doprinos rasvjetljavanju strašnih ljudskih tragedija po sovjetskim komunističkim logorima.

Knjiga kanadske sveučilišne profesorice, pjesnikinje i književnice Rosemary Sullivan na ovaj se niz nadovezuje nekim drugim putem, naoko neizravno, kružeći oko jedne ljudske sudbine, biografije koja se je tek krenula ostvarivati u vrijeme zlokobne Staljinove vladavine, i koja ju je daleko nadživjela.

Međutim, riječ je o sudbini, kako naslov knjige jasno određuje, kćeri Josifa Visarionoviča Staljina, vrhovnog vođe Sovjetskog saveza, koji je od SSSR-a načinio supersilu i dobio rat protiv nacista. Riječ je o rekonstruiranoj i iznova ispisanoj biografiji, životopisu Svetlane Alilujeve ili Svetlane Staljin. Otac glavne junakinje ove izuzetno, emotivno i uživiljeno ispisane priče je čovjek odgovoran za milijune ljudskih žrtava stradalih tijekom čistki koje su vršene za njegova vladanja, i u ozloglašenom sibirskom logoru Gulag.

Knjiga, koja se u svom prvom dijelu čita kao realističan roman koji daje duboki uvid u rusko društvo, osobito u njegove povlaštene, visoke političke klase, od vremena Oktobarske revolucije, pa do poslijeratnog vremena nakon pada Staljina i dolaska na vlast Hruščova, potom Leonida Brežnjeva, ranih sedamdesetih godina prošloga stoljeća, u svom drugom dijelu sve više počinje sličiti na špijunski roman, isprepleten nevjerojatnim dinamikama Svetlanina bijega iz Rusije u SAD, kao i njenim mnogobrojnim ljubavnim aferama, neobičnim susretima s drugim ljudima, među kojima je bilo i dosta „prebjega“ iz zemalja komunizma.

Pripovjedni ton Rosemary Sullivan odmjeren je i diskretan, lišen strasti, u želji da što realnije, sa što širim pogledom, razumijevanjem i uravnoteženosti oslika jednu – po svemu izuzetnu, nevjerojatnu, vrlo tegobnu psihologiju i sudbinu, ali i sudbine mnogih drugih ljudi s kojima je junakinja priče bila u krvnom srodstvu ili u drugim vrstama bliskosti. U knjizi ima dosta i „izravnoga govora“; prijenosa zapisa razgovora sa samom Svetlanom Alilujevom, tako da su izravnost, snaga i bistrina njenog glasa i mišljenja prisutni u tekstu, kao i mnogobrojni dokumenti – pisma, ugovori, zapisi tajnih službi ...

Svetlana Alilujeva bila je kćer mezimica svojega oca Staljina, kao šest i pol godišnja djevojčica ostala je bez majke Nadežde Alilujeve (čije je prezime kasnije, kao odrasla, uzela), buntovne Staljinove druge supruge, koja nije prihvatila njegov surovi, despotski način vladanja, i koja je, uvidjevši razmjere i nesalomljivu snagu te diktature, koja je bila poslušnički podržana od cijelog državnog aparata i šire, u osjećaju bezizlaznosti, shvaćajući da su bilo kakav uzmak ili bijeg nemogući, izvršila samoubojstvo. Taj je tragičan događaj obilježio život junakinje ove knjige, no tu nije bio kraj događajima te vrste. Svetlana je, također, rano ostala i bez vrlo dragih tetke i strica, koji su uhapšeni i pogubljeni kao neprijatelji naroda. I drugi tetke i stričevi, ujaci, bratići, ili su nestali, ili pogubljeni, zatvoreni u samice, prognani, ili su umrli od šoka izazvanog ovakvim tragedijama. Autorica pri tome pedantno oživljava obiteljske odnose u kremljskoj obitelji, opisujući Svetlanino odrastanje, približavajući pri

tome čitatelju Staljina u realističnoj, privatnoj perspektivi, gdje se on pokazuje kao bezdušan egoist, čovjek u potpunosti uvučen u svoju političku ulogu.

Istina je, i to ova knjiga pokazuje, da je Staljina, u nedostatku boljih i autentičnijih iskustava, njegova kćer vidjela kao nježnoga i brižnoga oca, koji bi katkad prema njoj iskazao dragosti svoga srca, no uvijek samo za kratko, a i u tim, dječjim igrama, Svetlana je morala kalkulirati – koristeći se, šarmantno, vojničkom terminologijom, kako bi zadržala naklonost oca.

Preko djetinjstva i rodbinskih povezanosti Staljinove kćeri čitalac saznaje nimalo nebitne podatke vezane uz biografiju, pa tako i uz konstitutivnu stranu psihologije Josifa Visarionoviča Staljina. Staljin je bio sin gruzijskoga postolara i alkoholičara, koji je maloga Josifa tukao toliko da ga je, iz tog razloga, supruga otjerala od kuće. Josifa je odlučila dati da uči za svećenika – poslala ga je u sjemenište pravoslavnim svećenicima, gdje je također bio izložen fizičkome zlostavljanju, kao i nemilosrdnim kažnjavanjima gladovanjem, i dugim zatvaranjem u samice – metodama koje će kasnije, tijekom svoje duge vladavine, kada je njegova iracionalna svijest, opterećena shvaćanjima da su svi sumnjivi i da se ne može vjerovati nikome, „preslikala“ načine utjerivanja straha i poslušnosti među građane „pokorene“ države.

Strah kojega je Staljin upio tijekom najranijih godina djetinjstva, proširen je, poput smrtonosnoga zračenja, na cijelu jednu državu, unutar koje nije bilo slobode mišljenja ili izražavanja, slobode življenja. Svakako najdojmljivije, i historiografski najvrjednije slike ove biografije dolaze upravo oživljavanjem toga perioda, perioda Svetlanina odrastanja prije, za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata. Čitalac tu dobiva konkretne uvide u događanja svjetske i ruske povijesti tako reći „iz prve ruke“ – malena je Svetlana bila izravnom svjedokinjom, i, zapravo, jedina preživjela iz kruga najuže obitelji i pratilaca Staljinovih (svi su ostali stradali njegovom voljom i naredbom).

Drugi dio ove blago romansirane, s izuzetnim osjećajem za pripovijedanje ispisane, i uistinu nevjerojatne biografije, za koju je neshvatljivo da ju je proživjelo jedno ljudsko biće, bavi se životom Svetlane Alilujeve, povjesničarke i magistre književnosti, majke sveukupno troje djece, nakon što je uspjela nadmudriti sovjetske vlasti koje su je i nakon Staljinove smrti tretirale kao „državno vlasništvo“, i prebjeći u SAD. U SAD-u je publicirala dva biografska naslova, knjige u kojima je opisala vlastito odrastanje i život, i gdje se je potpuno osviješteno, intelektualno doraslo i zrelo krajnje kritički odredila prema zločinima za koje je odgovornost snosio njen otac, ali i – bila je svjesna toga, bez da time umanjuje Staljinovu krivicu, cjelokupna budna i zrela svijest SSSR-a, - uključila je ovdje i sebe samu, sve

stanovnike Rusije koji su pristali postati taocima jednog nesretnog, bolesnog uma.

Rosemary Sullivan - inače autorici biografije svjetski poznate spisateljice Margaret Atwood - uspjelo je pažljivim, osjećajnim pristupom kompleksnoj temi, koja na neizravan način obrađuje ključne događaje prošloga stoljeća, od Drugog svjetskog rata, preko hladnoratovskih odnosa Istoka i Zapada, špijunskih afera i drugoga, paralelno ocrtati nevjerojatnu ličnost Svetlane Alilujeve, sovjetske intelektualke i Staljinove kćeri koja je, za razliku od mnogih drugih koji nisu bili vezani obiteljskim vezama i dvostrukošću osjećaja, iznašla moralnu snagu i dosljednost unutar vlastite ličnosti da se odupre, ponekad i nevjerojatno perfidnim manipulativnim obrascima diktatorskog uma, i mašinerije koja ga je svesrdno služila. Čitalac svjedoči veličini i snazi osobnosti Svetlane Alilujeve, diveći joj se s pravom, sudjelujući, zajedno s njom, u njenoj borbi za pravo na život kao individue, nasuprot života kolektiva, države, i života kojega joj je nametao njen rodoslovni pijedestal.

Alilujeva je bila velika zaljubljenica i poznatateljica književnosti i umjetnosti, i sama spisateljskoga talenta, otvorena i zainteresirana za nepoznate kulture, za drugačije načine života. Njen je životni put, uz velika politička imena, prožet i imenima velikih umjetnika, čija su djela obilježila umjetnost prošloga stoljeća, a među kojima je nerijetko bilo onih koji su dolazili i u bliske, prijateljske odnose sa njom – od pjesnika Ane Ahmatove i Josifa Brodskog, preko romanopisaca Borisa Pasternaka, Vasilija Grossmana, Aleksandra Solženjicina, Vladimira Nabokova, do pijanista i dirigenta Vladimira Aškenazija, čelista Mstislava Rostropoviča, redatelja Nikite Mihalkova, britanskog filozofa sir Isaiaha Berlina... U Americi se je sprijateljila s poljskim prebjegom, piscem Jerzyjem Kosińskim, koji je u svome romanu „Sastanak naslijepo“ uveo Svetlanu kao lik, sve kako bi dočarao šok kojega je i sam doživio kada je shvatio da mu je susjeda u američkome Princetounu Staljinova kći. Tako i lik u njegovu romanu postaje susjed Staljinove kćeri, govoreći svome prijatelju: „Ako u četvrt stoljeća nas dvojica možemo preživjeti Staljinov režim i zatim običi pola svijeta te susresti njegovu kćer kao običnu susjedu, e pa onda je doista sve moguće.“

Ivan Ninić

Har Homa ili Treći hram

(Priča od pre dvadeset godina)

Posljednjih nedelja u izraelskim medijima stalno se vodi polemika o izgradnji naselja u okolini Jerusalima, zvanom Har Homa. Naime, posle ujedinjenja zapadnog, jevrejskog dela Jerusalima, sa istočnim, jordanskim delom, nakon Šestodnevog rata 1967. godine, grad se ubrzano širi. Ova, najnovija građevinska akcija izazvala je bes Palestinaca i revolt u arapskom svetu, jer taj deo okoline Jerusalima bio je jedina mogućnost da se grad delimično integriše i sa palestinskom teritorijom. Inače, staro jezgro grada Jerusalima u potpunosti je okruženo izraelskim naseljima. 1967. godine u Jerusalimu je živelo 197.000 Izraelaca i 68.000 Arapa. Prema najnovijim podacima iz Statističkog godišnjaka, krajem 1996, Jerusolim je imao 603.000 stanovnika od kojih su 422.300 Izraelci. Projekcija za 2010. godinu kaže da će grad imati 817.500 stanovnika od kojih će 251.000 biti Arapi, a od 566.500 Jevreja biće 214.000 ultraortodoksnih. Ovaj visoki procenat haredim, kako se zovu otrodoksni Jevreji, svakako će dati još snažniji teokratski pečat života tom gradu. Jerusolim će više ličiti na Teheran nego na glavni grad jedne moderne demokratske zemlje.

Šta se desilo u razvoju Izraela da on krene, za mnoge neočekivano, prema novom srednjem veku?

Nedavno je objavljena knjiga Merona Benvenistija "Grad od kamena: Tajna istorija Jerusalima" (City of Stone: Hidden History of Jerusalem by Meron Benvenisti. University of California Press) koja je inspirisala poznatog izraelskog pisca Amosa Elona da razmotri i taj aspekt istorije Jerusalima.

Jerusolim je sveta krava, kako izraelskih, tako i palestinskih nacionalista. I jedni i drugi se zaklinju u isto, svoje, sveto tlo. Obe strane propagiraju mit o božanskom obećanju u čemu im učene mule i rabini daju podjednaku podršku. Prideve "sveti", "nebeski", "večni" upotrebljavaju bez zadržke obe strane. Nakon pobede Benjamina Netanjahua na izborima, gradonačelnik Jerusalima, Ehud Olmert, odmah je nagovestio proširenje jevrejske prisutnosti u starom delu grada, ali i izgradnju novih naselja, što se akcijom na Har Homa i ostvaruje. Arafatov ministar za Jerusolim, Faisal Huseini, skreće pažnju da je najnovija akcija Izraela ravna objavi rata. Smireni političar, kralj Jordana, Husein, upozorava Netanjahua na moguće kontraakcije Arapa. Poslednjeg dana Ramadana u Jerusalimu se, na platou Haram al Šarif, okupilo 250.000 Palestinaca iz svih autonomnih krajeva. To je bila koliko religiozna manifestacija,

toliko i politička demonstracija i upozorenje Jevrejskoj državi. Desničarski poslanici u izraelskom parlamentu upozoravaju predsednika vlade da ne popusti pod arapskim pritiskom, inače će oboriti vladu. Dakle, obe strane, i jevrejska i arapska, su namerne da zadrže i da utvrde svoje pozicije.

Benvenistijeva knjiga je istorija Jerusalima u ovom veku, naročito iz perioda nakon rata 1967. kada je dotadašnji jordanski deo grada bio "oslobođen" i ponovo "ujedinjen" sa izraelskim delom pod vodstvom legendarnog gradonačelnika Tediya Koleka.

Meron Benvenisti je u potpunosti kvalifikovan za pisanje knjige o Jerusalimu: bivši zamenik T. Koleka, geograf i istoričar po struci, on poznaje svaki kutak ovog grada, i u fizičkom, ali i istorijskom smislu. On opisuje pogubne posledice nacionalističkih i religijskih ostrašćenja obeju strana, revizije i istorijske falsifikate u političke svrhe. Trideset godina nakon ujedinjanja, grad je još uvek bez celovitog urbanističkog plana.

Možda postoji plan koji je svojevrstna tajna?!

Američki pobožni Jevrej in Irving Moskovic, multimilioner poznat po svojim odmaralima širom Amerike, postaje glavni investitor u izgradnji starog dela grada, stalno šireći granice jevrejske četvrti. Moskovicova namera je da ubrzanom gradnjom spremno dočeka dolazak Mesije, prvenstveno podizanjem Jevrejskog hrama. I Prvi Hram, koji je izgradio Solomon, kao i Drugi, koji su izgradili Hašmoneji, znak su uspona izraelске države i opšteg blagostanja. Izgradnja Trećeg Hrama obećava daleko značajniju mogućnost: dolazak Mesije. Treba znati da je Moskovic jedan od glavnih finansijera ultraortodoksne organizacije Ateret Kohanim. Preko svojih kompanija u Vaduzu i Lihtenštajnu, Ateret Kohanim dolazi do sredstava za finansiranje mreže talmudskih seminara. U tim učilištima se mladi talmuditi pripremaju za doba Trećeg Hrama. "Kada su se Jevreji tokom vekova molili za Jerusalim, oni se nisu molili za mir sa Arapima, već za jevrejski Jerusalim" podseća Moskovic.

Spinoza je rekao da od svih mržnji najdublja i najopasnija je ona koja se predstavlja kao vera.

U decembru 1978. godine na prvi dan praznika Hanuke, grupa ortodoksnih Jevreja, predvođena Matitjahuom Danom, "osvojila" je jednu zgradu u muslimanskom delu starog grada i proglasila je ješivom. Tako je osnovana grupa Ateret Kohanim. Matitjahu Dan je učenik rabi Cvi Jehude Kuka, duhovnog vođe Guš Emunim, jedne druge ultrareligiozne organizacije. Dan i njegova grupa žive starozavetnim životom, spremajući se za doba Trećeg Hrama. Kako, pita se Dan, može da dođe Mesija u Jerusalim, ako taj grad nije čisto jevrejski? Zar nije Rambam (Majmonid) rekao da će u Jerusalimu smeti da žive samo Jevreji kada dođe Mesija?!

Ali, Ateret Kohanim ne predstavlja samo grupa religioznih fanatika. 27. maja 1987. američki prijatelji Ateret Kohanim održali su u njujorškom Hiltonu godišnji sastanak na kome je pozdravnu reč dao Benjamin Netanjahu, tadašnji ambasador Izraela u UN. Pored dr Moskovica, snažnu finansijsku potporu ovoj grupi daju Mark Belzberg, kanadski finansijer i drugi ugledni i moćni Amerikanci.

Druga strana nije nista tolerantnija. Jaser Arafat, uspostavljujući kontrolu na Hebronom, uzviknuo je poznati jevrejski slogan "Sledeće godine u Jerusalimu." Za Palestince je biblijski Avraham Iračanin, a kralj David Palestinac.

Jevrejima je Jerusalim svetinja zbog Hrama, a Arapima jer je odatle Prorok pošao na Nebo. Međutim, oni imaju Meku i Medinu. Hrišćanima je ovaj grad svetinja, jer su, takoreći, sav Hristov život i smrt vezani za Jerusalim. Ali, oni imaju Rim. Jedino Jevreji nemaju alternativu.

Rat religija se nastavlja. Mir se ne može postići dok svaka strana ne prihvati ravnopravno drugu stranu. Samo tako mogu da postignu i mir i da imaju Jerusalim. Danas, šetajući se starim gradom, čovek ima čudan utisak da je u zatvorenoj tvrđavi na ivici ponora. Grad je otrovan prošlošću, obuzet njome, paralisano od straha zbog plemenske podeljenosti. Turisti su sludeni šetajući se od sinagoge do džamije, ili do neke važne crkve, ne znajući da li treba da stave na glavu šesir ili upravo da ga skinu.

Ni posle trideset godina ujedinjenja, izraelski i palestinski Jerusalim ne žive kao jedan grad. Žive paralelni život. No problem Jerusalima neumitno dolazi na dnevni red.

Mir je moguć samo ako i jedna i druga strana bude osećale ceo ovaj grad kao svoj.

Posetom jerusalimskim grobljima čovek može da se pouči da ovaj grad ne trpi pobednike.

Svi su pokopani, a grad i dalje živi svoj večni život.

Naša Borba jun 1997.

Bernard Lewis, vodeći stručnjak za Bliski istok i istoriju islama, preminuo je u subotu, 19. maja u 101. godini života. Predavao je na Univerzitetu u Princetonu. Pisao je o odnosima Zapada i islamskog sveta, posebno Otomanskog carstva. Objavio je preko 30 knjiga i bezbroj naučnih radova.

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA SRBIJE

R A S P I S U J E

**62. NAGRADNI KONKURS
za radove sa jevrejskom tematikom
iz oblasti:**

- 1) KNJIŽEVNOST (roman, pripovetka, pesma)
- 2) NAUČNI RAD
- 3) MEMOARI I HRONIKE

Žiri dodeljuje ukupno tri nagrade.

Žiri može odlučiti da nagrade dodeli i drugačije.

Radove slati na srpskom ili srodnim jezicima, kucane mašinom ili na kompjuteru, u dva primerka koji se ne vraćaju.

Autori ne mogu konkurisati sa radovima koji su već objavljeni ili nagrađeni na nekom drugom konkursu.

Radovi se potpisuju šifrom i dostavljaju uz drugi zatvoreni koverat sa razrešenjem šifre.

Krajnji rok za podnošenje radova je 31. avgust 2018.

Rezultati konkursa biće objavljeni u listu „Politika“ krajem meseca novembra 2018.

Radove slati na adresu:

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA SRBIJE
(za Nagradni konkurs)
Kralja Petra 71 a/ III, POB 30,
11000 BEOGRAD

U ovom broju

Ana Stjelja: *Donme u putopisu „Pisma iz Soluna“*

Branka Džidić: *Na izvorištu*

Stjuart Stiven: *Izraelski majstori-špijuni*

Tatjana Gromača: *Rosemary Sullivan „Staljinova kći“*

Ivan Ninić: *Har Homa ili Treći hram*

Alia Mundi

Magazin za kulturnu raznolikost

<https://istocnibiser.wixsite.com/ibis>

<http://aliamundimagazin.wixsite.com/aliamundi>

Ne zaboravite da otvorite

www.makabijada.com

Istraživački i dokumentacijski centar

www.cendo.hr

[HTTP://BALKAN-SEHARA.COM/PRICAI_2017.HTML](http://BALKAN-SEHARA.COM/PRICAI_2017.HTML)

LAMED

List za radoznale

Redakcija - *Ivan L Ninić*

Adresa: Shlomo Hamelech 6/21

4226803 Netanya, Israel

Telefon: +972 9 882 61 14

e-mail: ivan.ninic667@gmail.com

<https://listzaradoznale.wixsite.com/lamed>

*Logo Lameda je rad slikarke
Simonide Perice Uth iz Washingtona*